Национальная библиотека Республики Тыва им. С.С. Бичикова

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 73 (16233) ◇ 2000 чылдың июль 4, вторник ◇ Ат салган шагы 21.00 ◇ Садар өртээ 3 рубль.

Сөөлгү хүннеринде

Президентиниң кубогу дээш

КОЛ ШАҢНАЛ — КЕРЭЭ ЧАРГАННАРДА

ТР-ниң Президентизиниң кубогу дээш VI ойнаашкынга 14 эр, 14 херээжен командалар киришкен. Оларның кайызын-даа 4-4 бөлүктерге үскен. Эр улустуң бөлүүнге "Динамо"—Кызыл, "Динамо"—Тыва, Кызылдың башкызы колледжизиниң (КБК), "Восток" командалары тус-тус бөлүктеринге тиилгеш, түңнел оюннарга болгандыр ойнаан.

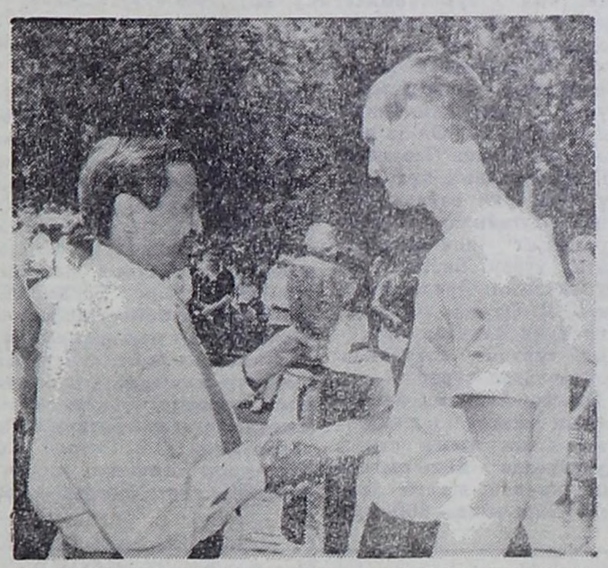

Маргылдааның үшкү хүнү — июль 1-де "Динамо"—Кызыл командазы эрткен чылгы чемпион "Восток"-биле ужурашкан. Динаможулар эгезинден тура-ла эрес-дидим халдап ойнааш, ол-ла темпизин тиилелгелиг төнчүүнге чедирген. Шыырак удурланыкчызын үш улаштыр удуп, кубок чаалап алыышкынынга багай эвес белеткелдиин көргүскен.

КБК-ниң керээлиг ойнакчылары "Динамо"—Кызылды 3:1, "Динамо"—Тываны 3:2, "Востокту" 3:2 санга уткан.

Тиилелге дээш чидиг демиселдиң түңнелинде херээжен командалардан бирги черни Кызылдың башкы колледжизиниң (КБК) спортчулары ээлээн. Оларга Тываның Президентизи Шериг-оол Дизижикович Оржак чаңчыл езугаар бирги чер алган командага алдын медальдарны, бирги чергениң дипломнарын, кижи бүрүзүнге аазаан 20 муң-300 рубль түңнүг акшаны тывыскан. Ийиги черни Кызылдан "Эне-Сай" командазы ээлээн. Оларга Чазак Баштыңының оралакчызы В. М. Оюн ийиги чергениң дипломнарын болгаш медальдарын тывыскан. Үшкү черни ТКУнуң командазы ээлээн. Олар база маргылдааның кол судьязы Г. Б. Сарыглардың холундан шаңналды алган.

Эр спортчулардан бирги черни Кызылдың башкы колледжизиниң ойнакчылары алган. Оларга базала Президент шаңналды тывыскан. Кижи бүрүзү бирги черге төлептиг болганы дээш 20 муң 300 акшаны болгаш өске-даа шаңналдарны алган. Ийиги черни ИХЯ-ның командалары "Динамо-Тыва", үшкүзүн "Динамо-Кызыл" тус-тузында ээлээн.

Регионнардан келген спортчулардан бирги черни Моолдуң Убса-Нур аймактан келген херээжен команда ээлээн. Ийиги черге Абакандан херээжен команда төлептиг болган. Олар база дипломнар, медальдар, акша шаңналдарын алган.

Кубоктуң VI ойнаашкынын түңнеп турда, шаңнал-макталдар арбын болган. Эң эки судьялаашкын дээш Андрей Шевчук (Абакан), херээжен улустан Любовь Хоюгбан, эң эки халдакчы дээш Ольга Гуркова (Кызыл—"Эне-Сай"), Аяс Донгак ("Динамо"—Тыва), эң эки камгалакчы дээш Меңги Монгуш ("Динамо") болгаш өскелерни-даа тускай шаңналдар-биле демделээн. Тыва ужар үүл отрядының даргазы Сергей Күжүгет кол судья Григорий Сарыглар-биле херээжен улустуң улуг судьязы Валентина Монгушка чурт иштинге туралаан-на хоорайынче Кызылдан ужар самолеттарга баарда-кээрде халас чоруур билеттерни шаңналга бээрин аазаан.

2000 чылдың июнь 29 — июль 2-ге чедир Кызылдың национал парыгынга хол бөмбүүнге ТР-ниң Президентизиниң кубогу дээш VI ойнаашкынга керээ чарган ойнакчылар кедергей эки ойнаан. Олар дээрге аал-ораны Саян артында-даа бол, Кызылдың башкы колледжизинде өөренип турар сургуулдар-дыр. Красноярскиден келген 3 ool, 3 кыс боттарының командалары чемпион болурунга төлептиг салыышкынын киргген. Олар тыва оолдар, кыстар-биле катчып алгаш, найыралдың күжүбиле шыырак удурланыкчыларын тиилеп, ойнаан командаларның чаңгызынга-даа уттурбаан. "Куш төлү каяа-даа ужар, кижи төлү каяа-даа чоруур". Красноярск крайның шилиндек ойнакчылары чүге мында "чакпыылдап" ойнап КЕЛГЕННЕРИЛ дээн уткалыг, оларга адааргалын илереткен хомудал-чагаага хамаарыштыр Президент Ш. Д. Оржак байырлыг хаашкын үезинде дорт харыны бергеш, Кызылга киир бижиттинген краснояржыларның эки үлегерин өөренип шиңгээдип алырын, оларның оюннары тренер башкыларга өөредиг, кичээндиринг болурун айыткан. Чүге дээрге спортка кошкактар тиилелге чедип ап ыдавас, чүгле күштүглер тиилээр дээрзин думчукка кертип алырын негелде хомудалдың ээлеринге сагындырган.

ТР-ниң Президентизи Ш. Оржак VI кубоктуң ойнаашкынынга киришкен Хакасияның, Моолдуң, Убса-Нур аймааның хол бөмбүкчүлериниң чедишкиннинг ойнаашкынын демделевишаан, төлээлерни аъткарган черлерниң Чазак баштыңнарынга, удуртукчуларынга өөрүп четтириишкиннинг чылыг сөстерин илереткен. Бо чылдың күстен эгелеп школачылар ортузунга ТР-ниң Президентизиниң кубогу дээш улуг шаңналдыг маргылдааны эрттирерин чаңчыл болдурар дээн Президент Ш. Оржактың чугаазын чыылганнар чоргаарал-биле уткуп-хүлээп көрген.

ТР-ниң Күрспорткомитединиң даргазы С. Ы. Оржак бодунуң ээлчээнде бистиң Президентивис Ш. Д. Оржактың тыва спорттуң сайзыралы дээш хүн бүрүнүң сагыш салыышкынын, моральдыг, материалдыг саң-хөө талазы-биле деткимчезин онзалап демделээш, хүндүткелдиң демдээ кылдыр хол бөмбүүн суй белек кылдыр турасказлга сунган.

Чемпионнарны чемелевес дижир болгай. Оларның кижи бүрүзү шилчиир кубоктар, дипломнар-биле катай акша шаңналын четчир болгаш артар кылдыр аразында үлешкен.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТАРДА: маргылдаа үезинде.

ХООЧУННУҢ БОДАЛЫ

— Хол бөмбүкчүлериниң дурт-сыны ажырбас, шилгедек, узун көстүр оолдар, уруглар арбын-дыр — дээш, Орланмай Ензакович Ондар чанында органнарның кичээнгейин чайгаар хаара туда берди.— Тыва кижи дуу ол мээң күдээм Анатолий Таспанчык азы Тараачы Хомушку ышкаш 170 сантиметр ажыг узай бээргеле, халыыры-даа, аваангыры-даа четчир. Турус ойнаарынга таарымчалыг чүүлдер хөй-дүр. Шөлдү манза-биле шалалап каан деңдески шывыглыг, четки чаа, артында-ла биеэгизинден 2 см чавызап келгеп. Бөмбүк база дендин эки. Ам чүгле эки ойнааары, бедик мергежил херек. Мээң аныяк үемде Троицкий деп тренер башкыны ам-даа сактыр-дыр мен. Ол № 2 школазының өөренникчилеринден бо маргылдааның оралакчы судьязы Лазо Седип ышкаш өске-даа хол бөмбүкчүлерин кижизидип хевирлээн. Ам ындыг хүндүткелдиг тренер бүдүн Тывада чок чыгыы-ла болду бе?

— Классиктиг волейбол элээн бөдүүнчүй берипти — дээш, хоочун хол бөмбүкчүзү Виктор Агбаан чугаага чаржалашты.

— 60-70 чылдарда мындыг турду чоп: четки ажыр өске таланың кызыгаарынче хол сунмас, четки ындынга доспас, хавыктавас, күштүг хагыгны ыяап-ла шын күүседир, октавас, суп чорудуптары шниткелге онаажыр турду. Бо хүннерде хоруглуг аргаларны идепкейлиг ажыглап турар апарганнар-дыр. Ам бөмбүк бутка деггеш-даа көдүрлүг бээрге, чөпшээреп турар. Мынчап кээрде баскетбол, футбол ойнаар элементилер-биле хол бөмбүү холбашкан.

Хол бөмбүкчүлериниң чамдыктары шөлдү угаан иштинге "көрүп" ойнаарын уттуптарын эскердим. Бедидир шураар оолдар көдүрүг үнерге-ле, диң-не кылыр. Күштүг хагыглар-биле халдаары, дозары, камгаланыры кошкак ышкаш-тыр. КБК командазында Максим Коновалов шөлдү бүдүү билип ойнаары, кайы хамаанчок улдай бербези үлегер болгу дегдир. Ол оол бок-сак көдүрүглерни күштүг хакпас, хостуг чыдар черлерже бо-ла иде кааптар. 60 чылдарда Улуг-Хемдеп Арыш-оол Шогжал кандыг ийик. Оң холу-биле хагар деп дап берип чыткаш, солагай холу-биле достурбайн, хостуг шөлче мегелей кааптар турду.

— Бо баарывыста орар Самбаның ойнаары кайгамчык чараш ийин — дээш, Орланмай Ензакович чоогунда сандайда олурган 50 чылдарның төөгүзүнде "Буревестник" командазының кол халдакчызы Самба Дондупче холу-биле айытпышаан:— Бо ийи метр чыгыы оолдарга деңнээрге, чавыс сынныг кижи-дир бо. Ол хирезинде халдап ойнаарынга дам баар, камгалалга мыңнай дендеп каар. КБК-да № 4 Херел Сааяның ден-дески ойнаарын хоочун өңнүүмге дөмейлеп ордум — деп, ол түңнел үндүрдү.

Кызыл чурттакчылары бо ийи хоочун спортчунуң эскериглеринде ужур-чөп, үндезин бары чугаажок. Оларның бо арга-сүмелерин анаа киирип кагбадым. Шөл калбак-даа болза, бөмбүк борбак болгаш, бичии-ле бодал чок ойнаарга, бөмбүк уг-шиин чидириптер. Чижээ: "Восток" командазы КБК-биле ойнааш ийи улаштыр уткаш, үшкүзүнде эң сөөлгү катап берген бөмбүү четки ажарга-ла, үш дугаар удуп алыр аргалыг турдала, четки ажыр мячик берген кижи күжүн өйүнде ажыглавайн барганындан борбак бөмбүк хөлүн эрттир ырадыр ужуккаш, ол-ла кайтыккан уу-биле шөлдүн даштынга барган. Ындыг хевирлиг частыыглар соонда "Востоктуң" ойнакчыларының оду өжүп, сөөлгү ийи оюнну улаштыр уттургаш, шаңналдыг черден хайтап калган.

Даңзы САЛЧАК.

• БОЛУУШКУННАР • ФАКТЫЛАР • МЕДЭЭЛЕР

ТУРАСКААЛ САМБЫРАНЫ АЖЫТКАН

Июнь 30-де кежээкиниң 16 шакта Кызылдың Ленин кудумчузунда ТР-ниң ИХЯ-зының бажыңының чанынга Чечен Республикада бооп турар дайынга маадырлыы-биле өлген милиция ажылдакчыларынга мөңге тураскаал самбыраны ажыткан.

Тураскаал самбыраже кирер эжиктиң лентазын ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды генерал-майор С. С.-Б. Монгуш, ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы И. Н. Товариштай олар кескеннер. Самбыраның кырындан шывыгны ап кагган соонда, албан-хүлээлгезин күүседип чорааш мөчээннерге алдар кылдыр дааштаашкыннар болган.

БАЙЫРЛЫГ ЧЫСКААЛ

Июль 1-ниң эртенгиниң 10 шак үезинде Кызыл хоорайның Арат шөлүнге Тыва милицияның 75 чыл болганынга тураскааткан байырлыг чыскаал болган.

Байырлал үезинде кедер чаңгыс аай форма-хептерлиг, шугум дег апаргылаан турган ТР-ниң ИХЯ-зының милиция кезектериниң байырлыг чыскаалын сайыт генерал-майор С. С.-Б. Монгуш хүлээп алган. Чыскаалды ИХЯ-ның штавының оперативтиг салбырының начальниги милицияның полковниги Н. В. Солтатов командалаан. Ооң соо-биле Россия Федерациязының ИХЯ-зының тугун туткан, кылаңайнып турар дайынчы хылыштарны уштуп туткулап алган үш дайынчы бар чораан.

Бир дугаарында Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң ажылдакчылары марштап эрткен. Оларның соо-биле өрт албанының, онза даалга күүседир отрядтың, дүрген хемчег алыр оперативтиг бөлүктүң, конвой албанының болгаш өскедаа милиция кезектери бар чораан.

Оларның соо-биле аттыг милиция отряды, янзы-бүрү марканың ОШАЧКИ, өрт машиналары эрткилээн.

Ооң дараазында милиция ажылдакчыларының маадырлыг күш-ажылындан чамдык эпизодтарны байырлалдың ээлери боттары көрүкчүлерге бараалгаткан. Анаа чоруп олурган машиналарның адаанга ногаан газтыг шилдер часты бээр. Аймаарап турупкан машиналарны арны, бажын дуй маскалар кедип алган милиция ажылдакчылары бүзээлеп кээп, туткулап аар. Оондаа ыңай амгы үениң холбиле сегиржип алыышкыннарының чаа аргаларын көргүскени көрүкчүлерге солун болган.

КОНЦЕРТ

Тыва Республиканың ИХЯ-зының ажылдакчылары ылап-ла талантылыг, уран чүүлге ынак чон-дур деп, Тыва милицияның 75 чылынга тураскааткан концерт бадыткаан. Концерттиң программазында найырал темазы колдаан. Тожу кожуунуң ИХЭ-ниң паспорт албанының ажылдакчызы Надежда Соколованың "Тыва кызы", Каа-Хем кожуунуң төлээзи Н. Харченконуң "Манчүрээм" деп ырларны тыва дылга күүсеткенин көрүкчүлер улуг көдүрлүүшкүнбиле адыш часкап хүлээп алган. Эң бичии ыраажы Тес-Хем кожуунуң ИХЭ-зиниң ажылдакчызы Мерген Бай-Караның уруу Аржаананың күүселдези эң чараш болган. Чаңгыс чер-чурттугларым Ийме чурттуг, шагдан тура баштак хөглүг Май-оол Ондар биле Слава Монгуш "Чедер хөлге чедип кел" деп ырны ырлай бээрге, Улаан-Бырамның багай клуву сагыжымга кирип келген.

Тыва милицияның 75 чылынга тураскааткан байырлал онзагай эрткен.

Борис ОНДАР.

ИЮЛЬ 3-4 ХҮННЕРИНДЕ Өвүр кожуунуң Хандагайты сумузунга хөөмейжи Геннадий Туматтың чырыткылыг адынга тураскааткан хөөмей фестивалы эгелээн. Аңаа республиканың кожуннарындан, Кызыл хоорайдан, Моолдан болгаш Японнядан хөөмейжилер киржир. Фестиваль төнчүзүнде тыва хүрешке маргылдаа болур.

* * *

ЭРТКЕН ЧЫЛЫН Кызыл хоорайга изиг суг чайны өттүр чок турган болза, бо чылын изиг суг үүгле июль 3-тен 17-ге чедир турбас деп, Чазак Баштыңының оралакчызы В. П. Николаева чугаалаан.

* * *

РОССИЯНЫҢ ХҮРЕШ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ болгаш ТР-ниң Спорткүркомитеди июль 3-4 хүннеринде "Херел" спорт залынга РФ-тиң алдарлыг тренери Ч. Оржактың адынга тураскааткан хостуг хүрешке Россия чергелиг "Азия төвү" маргылдаа эгелей берген. Аңаа республиканың шыырак мөгелери Аяс, Маадыр Монгуштар болгаш Россияның областарындан, Моолдан мөгелер келген.

* * *

ИЮЛЬ 1-ДЕН ЭГЕЛЕП эрги документ-биле автомобиль башкарары хоруглуг. Эрги документ-биле автомобиль башкарып чораан чолаачыларны ОШАЧКИ ДУРУМУН езугаар 350-ден 600 рубль түңнүг акшага торгаар. Июль 3-те ОШАЧКИ ажылдакчылары бодунуң байырлалын демделеп эрттирген.

Мал төлү чежел?

Кожуунуң кол зоотехниги А.С.Донгактың чугаазы-биле алырга, Бай-Тайга кожуун бо чылын 4350 төрүүр өшкүден 416 анайны камгалап алган. 4000 ажыг өшкүден 699 өшкү төрээн, олардан 278 анай өлген. "Мурнакчыда" — 311 төрүүр өшкүнүң 30-и төрээн, оон 30 анай алган. А "Тээли" -249 төрүүр өшкүден чүгле 12 өшкү төрээн, оон 12 анай камгалап алдынган.

Үстүнде сан-чурагайлар өшкүлериниң эвээш төрүп турарын херечилеп турар.

Кожуунда 10958 төрүүр хойнуң 4849-у төрээн. Оон 4568 хураганны камгалап алган, "Мурнакчы" 971 төрүүр хойдан 251 хураганны алган, а "Тээли" 1055 төрүүр хойдан чүгле 178 хураган алган бооп турар.

Сорыг-оол САЛЧАК.

АРАТ ШӨЛҮНГЕ БАЙЫРЛАЛДАН ЧЫСКААЛ

1925 чылдың июль 1-де тургустунганындан бээр 75 чыл иштинде Тыва милиция улуг орукту эрткен. Корумчурум тударынга, истелге-дилээшкиннер чорударынга техниктиг чепсек-херексел, машина-транспорт кевдээн.

Иштики херектер органнарының материалдыг баазалары сайзыраан. Милиция ажылдакчыларының эргехоойлу болгаш корумчурум камгалаар талазы-биле билиг-мергежили бөдээн. Олар чүгле Тыва Республикага эвес, Россия Федерациязының өске-даа девискээрлеринге болгулаан террористи хөделимишкиннерни чок кылырынга идепкейлиг киржип турар.

2000 чылдың июль 1-де Тыва милицияның байырлыг чыскаалын кызылчылар сонуургаш көрген.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: байырлал үезинде.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Силерге бүзүрээр бис

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАККА

Кызыл хоорайның № 6 школазының коллективинден

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Кызыл хоорайның кадыкшылы кошкак уругларның тускай дузалал школазының башкылар коллективи бистиң айтырыывысты ханызы-биле көрүп, ону чогумчалыг шиитпирлээринге дуза көргүзерин Силерден диледивис.

Бөгүн бистиң школавысты шуут хаарының дугайында айтырыг тургустунуп келди (ону № 10 школа-биле каттыштырар дугайында хоорай чагыргазының болгаш хоорайның өөредилге килдизиниң саналдап турар аргазы ону хаары-биле бир дөмей чүве-дир).

Өөренир уругларның санының хөйүнден хоорайда массалыг школалар айтырыы берге дээрзин билир бис, ынчалзажок аарыг уругларның эргелерин кызып-кыяр арга-биле ону ынчалдыр шиитпирлээри таарышпас болбайн аан.

Он ийи чыл бурунгаар бирги школаның хосталып турар бажыңынче шилчидер дээрге, ук бажыңның капитал септелгезин кылгаш, аңаа хевээр бисти арттырып каарын Тыва Республиканың Чазаандан дилээн бис. Ынчалзажок коллективке кандыг-даа нарын чүве болбас деп, Чазак бисти бүзүредип каан. Школаны септээринге, ону чаартырынга Силер элээн дузаны көргүскен силер. Класстарга өрээлдерни өөреникчилерниң санын барыкдаалап эде тургускан, мастерскаяларны таарыштыр тургускулаан, уруглар чогумчалыг өөренип турган.

Бисти кончуг эки билип көрүңер, бистиң уругларывыс дээш хөлүок дүвүреп тур бис, чүге дизе олар кымга-даа херээ чок апаар чыгыы-дыр. Кол айтырыг ол. Оларның кара чаңгыс чырыткызы, идегели — школазы. Ада-иелери ол уругларны кижизидеринге дузазы чок. Школага уругларга эки болзун дээш, моон соңгааргы амыдыралынга эргежок чугула чүүлдерни алыр аргалыг болзун дээш бистен хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылып турар бис. Школада бедик мергежилдиг коллектив ажылдап турар, 6 дефектолог бар, башкыларның хөй кезии дээди бедик мергежилдиг категорияга хамааржыр. Аттестацияның түңнелдери-биле 1998—99 өөредилге чылында школага бедик категорияны деп атты тывыскан.

Оон аңгыда 2000 чылдың январьда Нинти болгаш профессионал өөредилге яамызының коллегиязы кадыкшылы кошкак уруглар албан чериниң бааза статузун тыпсыр дугайында шиитпирни хүлээп алган. Республиканың дузалал школаларының болгаш кадыкшылы кошкак уругларның өске-даа дузалал албан черлериниң башкылары бисте өөренип турар (курстар, семинарлар эртип турар, методиктиг каттыжыышкынар ажылдап турар).

Бистиң школаның доозукчулары ПТУ-ну доозуп турар. Өг-бүлени тудуп, боттарының аргалары-биле нинтилелге чогумчалыг чаңчыгып турарлар. Сөөлгү үш чылда бистиң өөреникчилеривис кем-херек үүлгетпээн.

Делегей статистиказы ажылдың дуржулгазында ындыг шинектиг уругларның саны хөй, а патологиязы берге болуп турар деп түңнелди үндүрер арганы бериип турары харааданчыг-дыр. Ылаңгыя үндезин национал дыг чурттакчыларның аномалиялыг уругларының санының көвүдеп турары бисти дүвүредип турар. Ынчангаш оларны ижиктирип, нинтилелдиң амыдыралынга алызында барып идепкейлиг киржирин хандырарынга бүзүрелди берип турар чогуур байдалдарны оларга тургузар ужурлуг бис. (Уругнуң эргелериниң дугайында) **КНО-нуң делегей конвенциязы, арын 23).**

Бистиң школада база Силерниң дузаңар-биле республиканың аарыг уругларынга ышкаш таарымчалыг байдал тургустунган.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

ТР-ниң чонунга болгаш ТР-ниң Парламентизинге Силерниң Айыткалыңардан ол категорияның уругларының айтырыгларынга ханы билишкининер болгаш сагышсыралыңарны, ону шиитпирлээриниң болгаш боттандырарының аргаларын билип турар бис, ол чорук бо тургустунган байдалда ол уругларның эргелерин кызып-кыяр чорукту болдурбас Силер дээрзинге бүзүрээр арганы биске берип турар.

Бистиң школаны шилчидери чайлаш чок болу берзе, школаның тускай байдалынга дүгжүп турар ындыг бажыңны бээри эргежок чугула.

Силер биске дузалап келген силер, уругларның ол категориязының айтырыгларын кончуг эки билип келген Силер, бо таварылгада база Силерге бүзүрээр бис. Бо айтырыг төлептин-биле шиитпирлеттинген турар ужурлуг дээрзинге кара чаңгыс идегеливис — Силер.

Салым-чаяанныг болгаш талантылыг уругларга таарымчалыг байдалды тургузуп тура, бистернин-биле кожа салым-чаяанынга кызаттырган уруглар база чурттап турар, оларның мурнунга ийи дакпыр хүлээлгелиг бис дээрзин утпас ужурлуг бис, амыдыралдың хажыызынга оларның артып каарын болдурбас ужурлуг бис.

Улуг Хүндүткел-биле,

Кызыл хоорайның № 6 школазының кадыкшылы кошкак уругларның тускай дузалал школазының коллективи

Н. А. Говорова, Л. А. Валева, В. К. Виденкина, М. В. Полежаева, В. Г. Петрова, З. С. Шыдыраа, Д. Д. Куулар, А. Б. Донгак болгаш өскелер-даа, шупту 47 кижи ат салган.

Хем оруу

УЛУГ-ХЕМНЕП ЭЖИНДИРИИШКИН ЭГЕЛЭЭН

Чай дүшкен. "Тыванын суг аргыштырылга кампаниязы" акционер нинтилелде ажыл бо хүннерде хайныгып эгелээн. Экономиктиг кризистиң үезинде бүдүрүлге берге байдалга таваржып, кол хөреңгилериниң элээшкини 47 хуу чедип турар. Эрткен чылын Кыдыкы Соңгу чүкке хамаарыштырып каан Тожу кожуунче 60 тонна чүктү сөөрткен, 1,0 муң пассажирлерни аргыштырган, ол болза 1998 чылдың деңнелинден 2,8 болгаш 2,3 катап эвээш болуп турар. Мону таптыг сайгарып көөр болза, чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа чылдагаанныг бар.

Акша-төгериктиң берге байдалындан теплоходтарның, баржаларның септелгези чогуур үе-шаанда эгелевээн, орайтаан. Ийи дугаарында, каан-халыындан Бии-Хемниң суу сыыгааш, эжиндириишкинге улуг моондакты таварыштырган. Бо чылдагы эжиндириишкиннің байдалын билип алыры-биле республиканың хоочун бүдүрүлгелериниң бирээзи "Тыванын суг аргыштырылга кампаниязының" удуртукчузу **Олег Витальевич ПЕТРОВТАН** бо чайгы эжиндириишкиннің байдалын "Шынның" номчукчуларынга кысказы-биле чугаалап бээрин диледим:

— Эрткен чыл бистиң бүдүрүлгеге дыка берге болган. Акша-төгериктиң чедишпезинден теплоходтар, баржалар чогуур үезинде септеттинмейн барганындан эжиндириишкин орай эгелээн. Чамдык теплоходтарны, баржаларны Минусинскиге, Красноярскиге септээр ужурлуг, ынаар барып септедир дээрге база-ла акша-төгерикке үзер боордур. Артык кезектерни боттарывыстың шыдаар шаавыс-биле тыптынып алгаш, бо чылын септелгени багай эвес чоруттувус. Эрткен чылдың деңнелинге көөрде, кывар-чаар материалдарның курлавырын тургузуп алдывыс.

Бо чылдың эжиндириишкинин май 28-те эгелединвис. Тожу кожуунче кывар-чаар материалдарны сөөртүп эгелей берген. Бо чайын 2500 тонна кывар-чаар материалдарны чедирер бис. Оон-биле чергелештир аъш-чем бараанныгын сөөртүрү планда көрдүнген. Бии-Хем суунуң улгатканындан эжиндириишкинни түр соксадыр ужурга таварыштывыс.

Суг сыыгай бээрге, июнь 29-тан эгелеп пассажирлериниң аргыштырылгазын теплоход "Заря" чорудуп эгелей берген.

Бисте пассажирлер аргыштырар 2 теплоход бар, оон бирээзи доктаамал ажылдаар, билет өртээ Тоора-Хемге чедир 220 рубль. Бистиң ажыглап турар теплоходтарывыс, баржаларывыстың эргижреп элээни кончуг. Ынчап кээрге, оон септелгезинге хөй чарыгдал үнер боор-дур.

Эрги көвүрүгнү септеп эгелээни-биле Кызыл хоорайның ол чарыында чурттап турар чурттакчыларны аргыштырар сорулга-биле 100 тоннаны чүктээр ийи баржадан тургустунган машиналар, кижилер кежирер паромну тургустувус. Ол доктаамал ноябрь айга чедир ажылдаар. Суг улгады-даа бээрге, үер-чайык-даа болур болза, чоннуң аргыштырылгазы үзүктелбес кылдыр кылып тургускан паром болгай.

Сөөлгү айларда чурттуң экономиказында чүгээр байдал тургустунуп орары билдинип орар. Бистер база бодувустуң ажылывысты боттуг сорулгаларже бурунгаар көрүштүг ажылдап эгелединвис. Моон мурнунда чылдарда чүүк бар-даа болза, ону сөөртүр кывар-чаар материалдарга бергедежип турдувус. Бо чылдан эгелээш Тождан ыяш сөөртүлгезин доктаамал чорудуп эгелээр бис, ыяш сайгарып, ону кылып турар бүдүрүлгелериниң ажылы чүгээртеп эгелээни олдур. Суг транспорту-биле ыяшты хем оруу-биле бадырары эң-не чиик өртектиг, таарымчалыг болур. Моон мурнунда доктаамал ынчаар Тождан ыяшты бадырып турган болгай бис. Эрткен чылдарда Тожуже чүүк чедирип чораан баржалар кээрде куруг кээр болгай, ам ол чорааш, чүүктүг келири биске-даа, чагыкчыга-даа ажыктыг. Хем оруу дээрге чер кырында эң-не чиик өртектиг транспорт, оон ажыглалының өртээ улуг деп, чон чугаалажып турар, а херек кырында өске транспорттарның өртээн көрүп көрүңер даан. Самолетка чүүктүң өртээ пассажирниң өртээнден улгады бээр болгай.

Бир эвес чурттуң деңнелинге турум байдал тургустунуп, республиканың экономиказы чүгээртей бээр болза, бистиң кол сорулгавыс Саян-Шушенск суг шыгжамырының оруун республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарыштыр чедимчелиг ажыглаарын чедип алыры болур. Ол орукту эки шиңгээдип алыр болзувусса, Сибирьниң девискээрлеринче болгаш Кыдат, Көрей республикаларже, Оожум океанның чурттарынче үнүп болур бис. Бо-ла бүгү бодалдар, саналдар ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактың соңгулда мурнунда программазында кирген болгай. Ол-ла айтырыгны ТР-ниң Чазааның "Республиканың бүдүрүкчү күштерин сайзырадырының дугайында" №1048 дугаарлыг доктаалында айтып турар. Бистиң республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак ол төлевилелдиң канчаар боттанып турарын доктаамал контрольдап турар.

Элегест-Аксының хөмүрдажын ажыглалга шиңгээдип, **Саян ажыр садар дугайында айтырыгны** шиитпирлеп эгелей берген. Бир чылда 800 муң тонна хөмүр-дашты садып болур. Бистиң талавыстан Шагаан-Арыгдан чоокку демир-орук өртээлинге чедир 1500 тоннаны чүктээр баржаларны белеткээрин көрүп турар бис. Бир эвес чогуур деткимчени хамаарылгалыг организацияларга ТР-ниң Чазаа бериптер болза, ол айтырыг келир чылдан бээр шиитпирлеттинип болур.

Бистиң бүдүрүлгевисте ажыл нарын-даа болза, коллектив бүдүн-бүрүн. Ам-даа 70 ажыг ажылчын ажылдап турар. Олар колдуунда бүгү назынында Улуг-Хемде эжиндирип келген, күш-ажылдың хоочуннары, бедик мергежилдиг кадрлар-дыр. Оларның чижээнге хөй чылдарда ажылдап келген, дагдыныкчы Григорий Блинов, арга-дуржулгалыг капитаннар Валерий Ремез, Вадим Темько хамааржыр. Суг оруу, чер оруу ышкаш эвес, орта өөренген, шыдамык, дидим-не кижилер ажылдаар. Чаңгыс тепло-ходтуң капитанын эжиндириишкинге өөредип алырынга безин адак дээрге 7-8 чыл херек. Ынчангаш бодувустуң кадрларывыска хамаарылгавыс онзагай.

Тожу-биле аргыжылганың айтырыы сөөлгү чылдарда бергедээн айтырыгларның бирээзи болуп кел чыдар. Ол черниң чурттакчыларынга эң-не кедилиг транспорт — суг оруу-биле чоруур теплоход "Заря". Бир эвес шак мындыг частыг чай болур болза, Тожу-биле дорттап агыжып турар машина оруу-биле чорууру дыка берге болгаш айыылдыг. Үстүнде саннардан алгаш көөрге, "Тыванын суг аргыштырылга кампаниязы" акционер нинтилелдиң сөөртүп турар чүүгү-даа, аргыштырып турар пассажирлери-даа ийи катап эвээжээн. Оон түңнели бүдүрүлгени берге байдалга таварыштырганы ол-дур.

Суг сыыгай бээрге, июнь 29-тан эгелеп пассажирлериниң аргыштырылгазын теплоход "Заря" чорудуп эгелей берген.

О.В. Петровтуң чугаазы-биле алырга, бо чылгы эжиндириишкинни багай эвес доозуптар болза, оон ыңай чүгээртеп чоруй баарының аргазы бар деп турар. Чурттуң деңнелинде экономиктиг айтырыгларны болур-чогууру-биле шиитпирлеп кел чыдары чамдык удуртукчуларның сеткилин өөртүп орары оонна илдең. О.В. Петров бедик мергежилдиг, тускай эртемниг специалист, үр чылдарда Тывага ажылдаан. Өске удуртукчулар ышкаш чурт сандарап, эргехоойлу баксырап турда, бодунуң организациязын үптеп-тонап байып аарын бодаваан. Бүдүрүлгени "Тыванын суг аргыштырылга кампаниязы" акционер нинтилел кылдыр тургускаш, үенин негелдезинге дүүштүр ажылдап келгеннер. Бүдүрүлгелер сандараан, сөөртүр чүүктен чагыг кирбес, чоннуң аргыжылгазы эвээжей бээрге, байдал бо бүдүрүлгеге база нарыыдаан. О.В. Петров — бедүүн, биче сеткилдиг, бурунгаар көрүштүг, дидим удуртукчу. Ол ам-даа даартаны хүнге бүзүрелин оксунмаан.

Сергей ХЕРТЕК.

Назы четпестер

ОЛАРНЫҢ ҮҮЛГЕДИГЛЕРИ

2000 чылдың баштайгы үш айында Кызыл хоорайның федералдыг район суду 321 кеземче херээн көрген. Оларның 28-ин назы четпес оолдар, уруглар үүлгеткен. 3 херекти немелде истелге чорударыбиле дедир эгиткен. Оор, үптээшкин, хулиган, кижилериниң кадыынга аар кемдээшкин чедирген херектер эрткен үш ай иштинде хөй болган.

Назы четпестер колдуунда бөлүглежип, баш удур дугуржуп алгаш, чажыдыбиле өске кижиниң өнчүзүн оорлап турары хөй. Ол бичии кем-херек үүлгедиглери хөй нуруузунда чединмес өг-бүлелерден үнген. Ындыгларның ада-иелери ажыл чок, арагалаар. Ажы-төлү өске кижилерден колдуунда аъш-чем оорлаар, а эт-септи садыпкаш, акшазы-биле аъш-чем азы идик-хеп садып алыр.

Чамдык таварылгаларда назы четпээннер кем-херекти чаңгыс эвес удаа үүлгеткен бооп турар. Чижээ, назы четпес Петров үш удаа аңгы кеземче херээнге 7 чыл 6 айга нинти чурумнуг эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга херек эрттирер кылдыр шиитгирген. Ол хирезинде бо бичии оолдуң судтаттырар ам-даа ийи аңгы херээ бар.

Кем-херектерни ада-иелери-биле эвес, олардан аңгы чурттап чоруур азы олардан дезе берген назы четпестер үүлгедип турар.

Чамдык назы четпестерниң үүлгедиглери амыдыралынга дүүшпес-даа болгулаар. Чижээ, назы четпес 14 харлыг Иванов боду ышкаш 11, 12 харлыг оолдарны эвилелдеп алгаш, боо-чепсек ажыглап, күчүлелдиг халдаашкын, үптээшкин кылып турган. Ол хирезинде ада-иези бай-шыырак, оглун кижизидип алыр дээш бар арганы ажыглап турар, оозу дээрге бажыңындан дезип тояар, кем-херек үүлгедиринге сундулуг назы четпестер-биле эдержир. Суд бо оолдуң херээниң аарын, бодун ап чоруур байдалын өөренип көргеш, чамдык дадагалзаашкыннарга таваржып, оон херээн психологтуг-психиатрия экспертизазынче киирген.

Ынчангаш ада-иезинге ажы-төлүн кижизидеринге бүгү тала-биле кичээнгейлиг, бичии кижилериниң психиказының өзүлдезиниң дугайында билиглер-биле чепсегленир болза эки. Үе-үе аайы-биле бичии чаштарның болгаш элээдилериниң сагыш-сеткили, негелдези өскерлип, нарыыдап турар.

Ажы-төл бистиң келир үевис болгай. Оларның кижизидилгези-биле келир үени тургузуп турарывыс ол.

Надежда КАРТИ.
Кызыл хоорайның прокурорунуң дузалакчызы.

Көдээ ажыл-агыйда байдал

МЭЭҢ КӨРҮҮШКҮНҮМ

Чер, мал ажылдыглар рынок харылзааларының байдалында хөнүгүп чадаан. Доктаамал акшага продукциязын чедирип турарлар хөлчок эвээш. Көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң өре-ширези өскен, харык-шинээ оранчок кудулаан. Ынчалза-даа тарылга шөлү, мал ажылы когу-биле үзүлбээн. Аржаан-суглар, аң-мең, балык-байлаң амдыызында бүдүн-бүрүн, кым-даа ынаар холгаарлаваан. Ынчалза-даа кол болгаш саарылга фондуларының эдилели болгаш ажыглалы кончуг багай. Амгы Дээди Хурал (парламент) Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының удуртулгазын багай үнелээни аңаа бадыткал.

Бо удаада яамының белеткээни дараазында санчурагайларны номчукчуларның кичээнгейинге бараалгадыылы. Тараа культураларын өстүрер тарылга шөлү сөөлгү он чылда 3,3, аграр үлетпүр комплекизинге капитал салыышкын 2,5, суггат ажылдарын чорударының хемчээли 5,6 катап кызырылган. Көдээ ажыл-агый машиналарының кол хевириниң парыгы 2,5 катап эвээжээн, техниктиг күчү оранчок сулараан. Тарылга шөлүн минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелер-биле хандырары үзүктелген, тараа дүжүдү кудулаан. Үнүш-дүжүттү хээкчилерден, аарыглардан камгалаар талазы-биле ажыл чылдан чылче дорайтап турар.

Мал ажылы оон-даа аар. Эрткен он чыл дургузунда ажыл-агыйларның бүгү хевирлериниң мыйыстыг бода малының бажы 1,8, хой болгаш өшкү бажы 2, хаван — 5 катап кудулаан. Россияның Соңгу чүгүнде, Тыванын Тожуда бар болуп турар иви бажы республикада 7, "хову корабли"— теве бажы 3 катап кызырылган. Организас-эрге-байдал талазыбиле чаартылгалар, совхозтарның кооперативтерже, өнчү-хөренгиниң аңгы-аңгы хевирлеринче шилчилгелер сөөлүнде мал бажы хеп-хенертен кызырылган. Ол дээрге барык суг халавы дег 1995-1996 чылдар. Тозан чылдарның ортаа үези мал продукциязы-биле амыдырап чораан тыва чонга аар согуг болган. Тыванын хөй национал чонунуң ниити улуг күш-биле өстүрүп алган малы "ыткуштуң дою, ырыма кижиниң үвү" болган.

Шак ындыг социал-экономиктиг хоозураашкын, моральдыг когарал деңнелге чок. Хөөредиг-биле көөрге, "Өрге чылгаар өл, чылан чылгаар шык чок арткан" сүт-бараан фермалары, шээр мал кыштаглары хөөн каранчыг-ла.

Хөйнү көргеннериниң санап турары-биле алырга, бажы төнүп кызырлыр четкен шээр мал ийи-үш чыл болгаш база катап өзүп келир. Беш-алды чыл эртерге, чижээ, бызаалыг саар инек ийи-үш баш чедер. Бо талазы-биле барымдаалар Тыванын булун бүрүзүнде бар.

Достайнын буруузу чок. Чээли алыр дээш чадап каан мен. Долаа чокта, меңээ акша дузаламчызын кым бээр ийик.

Кымның каяа ажылдааары Президентиге, Чазак Баштыңынга, эң көскү деп билир мен. Бир эвес мен болза Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга кадык-чаагай, ханы эртем-билиглиг, рынок харылзааларының агымынга "хостуг эштир" кижини томуйлап каар мен. Оон шалыңы акша-хөренгилиг сайгарлыкчылардан, фонд, банк удуртукчуларындан дудавас болур ужурлуг. Чүге дээрге Көдээ ажылагый болгаш аъш-чем яамызының сайыды чамдык таварылгаларда хонуктуң 24 шагында бут кырынга турар байдалдарга база таваржыр болгай. Ажыл төлевири хөй болза, көдээ сайыт Кызыл-Хая, Тоора-Хем, Москва, Кунгуртуг, Абакан, Новосибирск болгаш өске-даа девискээрлерге "аът өдээн кевирбестир" ийин.

Шак ындыг ажылдаар удуртукчуну томуйлап каар болза, Президентиниң шак-үезинге-даа камналгалыг. Чазак Баштынына эки эш херек. Көдээ сайыт оон оң холу болзун.

Кара-оол ДОНГАК.

* * *

Таңды чурттуг мен, алыс угум Хемчик, Тес-Хем. Ачамның адазы ТАР үезинде Межегейге каш малы-биле кады көжүп келген. Оон оглу Тес-Хем чурттуг кижи-биле танышып чурттаан. Мен оларның дун оглу мен. Улуг назынныглар Вадим Оюннуң ажылгырын, чанышсыныш чогун деткиир чүве. Чамдыкта ол даргага иштинде удурланып-даа оргулаар. Акша-шалың алган өйде улаштыр ишкеш, доктаап чадай берген чолаачылар, механизаторлар-биле "изиглежиптер" кижи. Ынчангаш түвексинер-даа турганы магат. Дыш бербес, ажыл, ажылла дээрге, ындыг турганы чадавас.

Депутаттап турган, Москванын дузазы-биле Кур-Чер суурнуң тудугсуурунга элээн немелде объектилерни база туттуру. Бюджет акшазының хандырылгазы турда, көдээ ажыл-агый яамызынга сайыттап, улаштыр Чазак Баштыңының оралакчызы болуп ажылдады. Ынчалза-даа экономиктиг буурашкынны соксадыр хемчеглер ап шыдавады. Президент оон ачы-хавыяазын үнелеп, халажылга сөөлүнде РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тывада салбырының башкарыкчызынга томуйладырынга дузалашты ышкаш. Эт-хөренгилиг, эш-өөрлүг чурттап чор. Кижиге оон артык үүү херек боор.

Бөгүнде Дээди Хуралдың депутады Самойлов Монгуш Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга сайыттааш, Москва, даштыкы, өске-даа девискээрлерге "хостуг" ушту. Тываже хөй үүлдерни киир дажыглады. Көдээниң ишчилеринге акша-хөренги дилеп бээр талазы-биле оон ат-сураа кымдан-даа артык, салымы, чүткүлү, үзел-бодалы олче чүмү-биле чайлы берген турду. Мурнуу кожууннарның, ылаңгыя мөңгүн-тайгажыларның малчыннарын эккелген далганы, продукциязы-биле каш чыл улаштыр ажыг кышты онча-менди ажырды.

Ынчалза-даа көдээ продукцияны, акшаны акшаже шилчидеринге оон эртем-билии, дуржулгазы чедишпейн барды. Банкылар, фондулар, дириг акшаның шимчээшкини оон шиңгээдип алыр ужурлуг улуг "кур-чери" болуп артпышаан. Чүгле чаңгыс Самойлов Монгуштуң эвес, өске-даа он-он сайыттарның, оларның оралакчыларының амдыызында күш чедип чадап турар чугула айтырыы болуп ол артпышаан.

Үстүнде демдеглээним шыырак удуртукчу Тываның чиик адак оолдарыдыр. Бир эвес шуут чөгенчиг эрлер турган болза, кайын амгы эрге-байдалга саадап орар ийик. Самойлов Монгуш Кызылдың куш фабриказынга директорлааш, Саян артындан хөй тонна куш чемнерин сөөртүп, дажыглап турганын утпаан мен. Ол аңаа эки диленип өөренип алган.

Дөргүн-оол КУУЛАР.

Бодумнуң көрүүшкүнүмгө нөмелде кылдыр көдээ амыдырал дугайында чамдык кижилериниң бодалдарын моон адаанда коштум.

Арапчор ОКСУР.

Чамдык бодалдар

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды Степан Достай-биле элээн каш чыл бурунгаар "Үш-Белдир" курортка дыштанып турдум. Ол ынчан Тес-Хем кожуунга ажылдап турган. Даштындан көөрге, топтуг-томаанныг, бүдүш-туруштуг дарга болчук. Кижилерге, мен ышкаш малчын ашакка, оон эптигээлдээн сонуургаан мен. Кезек үе эртерге, түр үеде Чазак Баштыңының оралакчызы, сөөлзүредир Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды-даа апарды. Тулган деңнелдиг сайыт болурунга оон кандыг "одаар чүүлү" четпейн барганы ол, кижи билир эвес. Ол сайыттап турар шагда яамы ядарай берген. Аңаа

Үндүруг төлекчизин дөмейлештирген

ДУГААРЫ ЧҮГЕ ХЕРЕГИЛ? (ИНН)

Үндүруг төлекчилериниң сан-түңүн шын тодарадырының кол негелдези — Россия Федерациязының, тус черлериниң бюджеттерин долдурары болгаш үндүруг хоойлужудулгазының күүселдезин хыналдага алыры. Чижөөлөөрге, орулгадан тыртар үндүрүгнү даштыкыда чурттап чоруур, ол чуртта орулгалыг Россияның хамаатылары шупту хамаатыларыбиле бир дөмей төлөөр ужурлуглар. Ынчангаш бюджеттерниң орулгалыг кезөөн күүседирде, баштай үндүруг төлекчилериниң санын болгаш орулгазының ниити хемчөөлин тодарадыры чугула.

Чүге дизе чүгле ынчан федералдыг болгаш тус черниң бюджеттеринче чеже үндүруг чыгдынып турары билдингир апаар.

Үндүруг төлекчилериниң шын даңзызы тургустунмаанда, чогумчалыг хыналда кылыры болдунмазы билдингир. Хыналда чорударындан аңгыда, үндүруг төлевилелиниң даңзызы социалдыг айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр арганы база берип турар. Чүге дизе чурттуң кайы девискээринде кайы хире орулга кирип турары билдинип кээр. Ол медээлерге даянып алгаш, эвээш орулгалыг кижилерге социалдыг дузаны адрестиг чедирип болур.

Үндүруг төлекчизиниң дугайында бүгү-ле бар медээлериниң орнунга он ийи оранныг санны компьютерже киирип каар. Үндүруг төлекчизиниң дөмейлештирген дугаары ол болур. Бүгү-ле акша санажылгаларының үезинде үндүруг төлекчизи ол дугаарны ажыглаар ужурлуг. Үндүруг төлекчизин бүрүткээн соонда, аңаа бүрүткеттингениниң дугайында шынзылганы тыпсыр. Үндүруг төлевилелиниң чаңгыс аай күрүне даңзызын тургусканының кол сорулгазы — кижи бүрүзү үндүруглерни болгаш чыылдаларны үезинде төлеп турарын хандырарын, чурттуң социалдыг политиказын күүседириниң магадылалын тургузары болуп турар.

Долу тайылбырны "Российский налоговый курьер" журналдың № 6 дугаарындан парлаан.

"ШЫН"-75

УЛАМ ЫҢАЙ УЛАМЧЫЛААР

Бистиң республиканың хоочун солуннарының бирээзи "Шын" солун бо чылын бодунуң бирги номериниң чырыкче үнгенинден бээр 75 чыл оюн демдеглээр. Ол үениң дургузунда "Шынның" арнынга каш-каш салгалдарның ажыл, амыдыралын чырыдарынга тыва журналистериң баштайгыларының санынга кирер М. Д. Севээн ышкаш солун ажылынга бердинген, ооң аар чүгүн эктинге эдилеп, амыдыралдың аас-кежиин чону-биле үлежип, актыг шынга, алыс эчис сорулгазынга ылап бүзүрелдиг туруштуг элээн кижилер тыва парлалгага чаагай исти арттырып каан.

М. Д. Севээн "Шын" солунга бөдүүн өрукчүден алдар аттыг журналист болгуже чедир 40 чыл хире ажылдаан. Ам ооң дугайында, парлалга ажылының баштайгыларының бирээзи Монгуш Дойнааевичиниң күдээзи журналист Даңзы Салчактың сактыышкынын парладывыс.

Ак орустар-биле дайын үезин, Тыванын Россияның составынга каттышканын, кадыг-дошкун Адачурттуң Улуг дайынының үезин, чаа тыва бижик тывылганын, ханныг репрессияны, МЧАЭ, коллективизация, социализм хайысып турда болгулаан чаартылгаларны суглуг караа-биле ол көрүп чурттаан. Ол 1917 чылда төрүттүнген, Улуг Октябрь революциязының чажыды кижи. Үениң маңы дүрген, чеже-даа аар-берге нарын бол, төөгүнүң бо хире хөй эргилделиг үелерин ол шыдажып, амыдыралын солун болгаш хөлүг чурттап эртирген. Эргим чонунга, энерелдиг, ынак ажылынга бердинген кижи чораан. Ол берге үелериң езулуг арнын көрген, дириг херечизи-даа болуп келген.

Чалыы чылдарында-ла сагыл четтирип, сүзүк-чүдүлгелиг чораан болгаш, чөпшүлү-даа, ак сеткилдии-даа кончуг. Ол элээди чылдарында-ла балдыр-бээжек оол тургаш-ла, Чадааныңа Улуг хүрээзинге лама хуурактар белеткээр черге эге билиглерни шиңгээдип тургаш, судур номнарны саат чокка сааладыр номчуурун өөренип ап четтигипкен. Хүрээхинтти хуюктап, лама, хамнарны хоругдап эгелээн хувискаалчы үеде бурганга чүдүүрүн буруу деп, чүдүлгевисти хоруп каан турган эрткен төөгүвүстен утпаан бис. Ынчан ол чажында шилип алганы шажын оруундан чарылгаш, медерелдиг бүгү назынында намның кызыл биледин холдан салбайн, хойлап алгаш, чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир ленинчи партияга арыг, шынчы хувискаалчы болуп арткан.

Монгуш Дойнааевич амыдыралга, оюн-баштакка кончуг-даа ынак, караан шала имирертир көрүпкеш, хүлүмзүрээш, тадыладыр каттырган соонда, ыяап-ла бир-ле чүвени чаптаан, магадаан турар, кезээде хөглүг чоруур кижи-ле болгай. Ажы-төлүн безин олары чаш турда-ла, аажы-чаңынга, хевирдүрзүзүнге дөмейлеп, Үгүден Тыйыракка чедир чаптап, чарашсынып шола аттар берип каан. 5 кызы шупту кырган-авалар болза-даа, байыр-чыскаал, төрүттүнген хүннеринде чаңгыс черге чыглып, ужуражып келгилээш, боттарының аразында чашта алгылаан чараш шолаларын атсынып, чаңчыгып калганы-ла ол ыйнаан, ам-даа адашпышаан.

Бичин ургларга болзадаа дендии ынак. Оларны чемгерген, хепкерген, ойнаткан, хөглеткен турар. Катымның талазындан черле чеме-халаг көрбейн келгенивисти назынывыс иштинде ургулары, күдээлери бистер кайын уттур ийик бис.

Сарыг дыттыг Чадаанага катым сугга барганымда, Монгуш Дойнааевичбиле кады бажың чанында казанакка иелээ хөөрежип, чем белеткеп, ижинип кирипкенивисте, ооң чиңге-тараа соолдуруп, хооруп, ону соктап, челбип турда мергежээнин магадаар, аңаа адаргаар мен. Ол-ла а

Чадаана хоорайда Малчын кудумчузунуң 59 дугаар бажың күгле мээң күдээлеп барганым-биле эвес, а төөгүге артып калганы-биле онзагай черни эзлеп турар. Орта Россияның бир дугаар тыва Маадыры Сергей Шойгу төрүттүнген. Мээң катым "Ленинчи орук" кожуннар аразының солунунга ажылдаары-биле чеде бээрге, ук бажыңны Шойгулар Севээннерге хостап берген. Тыванын делегейге алдаржыдып чоруур Маадырывыстың ачазы Күжүгет Серээевич ажыл-албанының аайы-биле найысылал Кызылче көжүп чорупкан. Ам Малчын кудумчузун Сергей Шойгу кылдыр чадаанажылар эрткен чылын эде адаанын билир болгай бис.

согаш, бала салгал дамчып, ам-даа ажыглаттынмышаан.

Чадаана хоорайда Малчын кудумчузунуң 59 дугаар бажың чүгле мээң күдээлеп барганым-биле эвес, а төөгүге артып калганы-биле онзагай черни эзлеп турар. Орта Россияның бир дугаар тыва Маадыры Сергей Шойгу төрүттүнген. Мээң катым "Ленинчи орук" кожуннар аразының солунунга ажылдаары-биле чеде бээрге, ук бажыңны Шойгулар Севээннерге хостап берген. Тываны делегейге алдаржыдып чоруур Маадырывыстың ачазы Күжүгет Серээевич ажыл-алба-

ныңын аайы-биле найысылал Кызылче көжүп чорупкан. Ам Малчын кудумчузун Сергей Шойгу кылдыр чадаанажылар эрткен чылын эде адаанын билир болгай бис.

Монгуш Дойнааевич Чөөн-Хемчиктиң "Ленинчи орук" солунга хөй чылдар дургузунда корреспондент, килдис эргелекчизи, харыысалгалыг секретарь болуп ажылдаан.

Ам "Шын" солуннуң 75 чыл дургузунда чыл санында көктеп келген дүрүглерин чаңгыстап тургаш ажып көөр болзувусса, М. Д. Севээнниң та чеже санныг материалдарынга таваржыр. ыйнаан бис. О л

чүгле солун ажылын эвес, а типографияның үүле-херээн база эки шиңгээдип алганнарның бирээзи. Ада-чурттуң Улуг дайыны кидин түлүк чоруп турда, 40 чылдарның баштайгы чартында типографияга өрүкчүлеп киргеним-биле солун ажылынче оруум изелген деп, ол ынчангы үе-шагны хөлчок солун кылдыр менээ бо-ла чугаалаар кижи чүве ийин. Ынчан солунну хол-биле өрүүр ажыл чымыштыг-ла турган. Сес колонкадан тургустунган муң одуруглуг бүдүн арынны ары-сары хүнну бадыр өрүп, чыып, чыскаап, сырып келир. Кудуп каан чүс-чүс коргулчун үжүктерни холбиле чаңгыстап чыыры солун ажылының эге чылдарында кайы хире шүүттүг берге турганын хоочун полиграфистер эки билир. Ужүк өрүүр машиналар чоорту тыптып келген. Эртем-техниканың корреспондентизинге шаннал-макталдыг, үре-түнелдиг ажылдаан. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы атка-даа четкен. Ленинчи юбилей, "Күш-ажылдың хоочуну" медальдар-биледаа шаннаткан. Ажы-төлү доозазы эртем-билиглиг, ажыл-агыйлыг, ажы-төлдүг чурттап чоруур. Ам севээннериң үшкү салгалы онча-менди, омак-хөглүг мандып, өзүп орар. Монгуш Дойнааевичиниң бодап чораан чырык күзелдерин бо салгал болгаш ооң өөредип каан журналистери бодарадып, чаагай үүле-херээн улам ыңай уламчылаар.

Даңзы САЛЧАК.

Салчак СОЛАГАЙ

ТӨРЭЭН ЧЕРИМДЕ

ШЕГЕТЕЙЛЕР

Мөңгүн-Тайга кожуунну үндезилээниндөн бээр 60 чыл оюнга.

Энмек-какпак туруг,
чалым,
Эдээ хорум даглыг
оран—
Шегетейлер,
чаглаа—
Бүүрээлерде
Ында-мында үт-хос
санай,
Черзи туржук, шетчигеш
чок.
Ону аңчы, тарбаганчы
Талды чадаң шырыш
солаан,
Оттулгаштың орнун
чыып каар.
Дая, сөөскен безин
ховар.
Аргыглыг тал,
барба-саваа
Өлүг чашпан, сарлык
мыяа
Азы... эдек иштинге-даа
Чегей от чыып чоруур
чоннуң
Өзек, от деп
санаттынар.
Сеткили — бай, холу —
чемзиг.
Ындыг "үүже" хая

2000 ч. 6 ай 1—2. Солчур—Хандагайты—Кызыл.

АҢНААШКЫН

Ары-Өвүр, Алтай-
Моолче
Аң-мең кирип, үнүп-даа
кээр.
Кызыгаар, хил ооңуу,
моонуу,
Кымныыл дээрзин
айтырбастар.
Ында-мында мылдык
эдер—
Ыяап бирээ черле чыдар,
Аткан огу ээн барбас.
Аңчылар бар, малчыннар
бар.
Ала-була дагларынче
Аъш-чем үстүн
өргүвүшаан,
Чалбаргылап,
колдангылаар
Чаңчыл бурун, ам-даа
дириг.
Эки эзир олча тевер—
Багай эзир дойлаар
дижир.
Баштак чугаа
аңнаашкындан
Эгезин ап, тарааны мүн.
Октуг боолуг аңчы-биле
Одаг ээлеп иженгениң
Үүле-херээ эл-хол
боордан
Үлежинде карышкак
чок.
Аңчы ылап аңчы болза,
Аал аңның когун үспес:
Чилиглиин ап, чижиин
катташ,
Чижек-ойлуг чаныр
келир.
Аъткарганың аймаа
уткуп,
Аалдың улуу кордал
эрээр:
— Олчалыг-ла чордунар
бе?
— Оран өршээп,
хайырлады.
Ужур, езу, хүндү ындыг,
Улус бир аас: "Ужа!"
дижир.
— Аас белээн
четтирейн!—дээш,
Аңчы сартыын
чедиштирер.
— Уучак!— дишкеш,
ийи холдап
Улус үлүүн алгаш
сөглээр:
— Кежик — улуг,
хырын — бичии,
Кечимнеп-даа чооглап
көрээл.
Танды белээн хоомай
дивес:
Дайнам-даа бол, думчук
чарар.
Таалың, дергин
сыыгавазын,
Дараазын бис тыпкаш,
үлээл!..
Кедергей-ле биче
сеткил,
Кезээде-ле мындыг
ийик!
Тыва кижи ышкаш
мерген,
Дыңнап ханмас чаагай
өрээл!

2000 чыл, 6 ай 2—5. Хандагайты—Кызыл.

КОЖАМГА ЫРЫМ

География башкызы З. А.-С. КУУЛАРГА

Анаа көдээ башкы
дүнмай
Айыр-Санаа уруу Сеңээ
Сөстүң боодал чечээн
өрүп,
Сөңүм кылдыр ырлап
берейн.
Черни үш Чаан, үш Кит
чүктеп,
Черепаха оргалаваан—
Мөңге өзээн
дескинмишаан,
Бөөлдегенней
бөөлдензинем.
Чолбугур көк Океанда,
Чөвүрээ дег хүрең
Черниң
Чуруун туржук,
чажыттарын
Сургуулдарың
шиңгээткей аан.
Азияның хүнү шонган
Гобилерниң өңүнден-даа
Хоор-кызыл бажың дүгү.
Арның өңгүр, чараш
хевээр.
Айтыр эргээн глобус
өзээн
Ам-даа хөй чыл
дескиндирер.
Хүннүң Черни кагбазы
дег,
Хүлүмзүрүүн сени
эргиир.
Чарылбазың ынак
оглун—
Саймирни-даа эштиг-
өөрлүг,
Чалыы шаанда бодуң
база
Чааскаанзырап
артпазың мүн.

2000 ч. 5 ай төнчүү, Солчур.

ЧОГУМ ЧУРТУМ БАЙ-ЛА-ТАЙГА

Алаш, Хемчик ийи
хемниң
Аразында, Хайыракан!
Хүлүмзүрүп турган
ышкаш
Хүннээректээн
Бай-ла-Тайгам.
Белдеринден аржаан
үнген
Меңгилерлиг бажын
дагып,
Даа биле Бээзи кожуун
Дагып чораан Бай-ла-
Тайгам.
Чашкан тараа, одарда
мал
Чалгып турар оран
боорга,
Чамбы-диптен келген
чоннар
Чаптап чанар Бай-ла-
Тайгам.
Чонуп ойнаар, дырап
ойнаар
Чонар-даштыг, сиир-
даштыг,
Чону шевер, уран холдуг
Чогум чуртум
Бай-ла-Тайга,
Бай-ла-Тайга!

Борис ЧҮДЮК.

ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕДИП ЧОРААШ...

СЕРЖАНТЫНЫҢ САЛЫМЫ

Саргыяк дег каттышкаккаттышкак дагларның хөрээнде кышкы хар эрий берген. Берзенипкен ашактар дег дагларның чоргаары хөлчок, часкы хүн караанга дөгеленип олурган.

Ол эртен иштики херектер килдизиниң начальниги, милицияның майору Владимир Чоодуевич Шулуу-Маадыр шагдаа бүрүзүнге хүннүң ажыл-херээн таныштырып, чаа-чаа даалгаларны күүседирибиле бергеш, харыысалгалыг туруштарже чорудуп турган.

Ортумак дурт-сынныг, шилгедек мага-боттуг, эрин салдыг, дыдыраш кара баштыг күдер-чалыы милицияның биче сержантызы Александр Чамыян шырайында хүлүмзүрүг чайыннаан карактарын дозуранналдып кирип келген. Камгалал чепсек хүлээп алдынган.

Каш-ла минута эрткенде, дүвүренчиг медээ келген: "Мени ашаам Виктор бижектээр деп туру, ийин..." Бо дээрге шагдаа кижиниң амытынынга айыыл-ондак оштаан дыңнадыг болган.

Александр Чамыян онна минута иштинде өгбүлезинге алгыш-кырыш үндүрген үүлгедикчиниң бажыңынга маннап чеде берген. Кортук кижи чепсек тудар деп сезинчиг бодал Сашаның мээзинге чык диген. Серемчилелдиң сээнин тырнгаш, коридор эжиин оожум соктапкан, боонуң "оду"-биле харыылаттынган. Эжик өттүр чык диген. Айыыл-халаптыг минута... Хай карыш дурту дижир болгай.

Милицияның биче сержантызы Александр Чамыян-

Ийи чурумал

ның чүрээниң адаандан хан аргамчыландыр аттыгып турган. Дерзии өлүрүкчү туттурган. Эрес-дидим шагдаа уё дивейн тура тудушкан. Херек үүлгедикчизин кыңчыктырбаан.

Александр Кодуевич Чамыян эмчиниң буянныг ачы-дузазын көрүп четтикпейн барган. Чырык өртемчей ак булут аразынче шымнып кире берген. Шагдаа оол хоор чонундан, ада-иезинден, ынак эжинден кезээ мөңгеде чарлып, 1992 чылдың март 19-та эртенгиниң 10 шак чартык турда мөчээн.

Дайынчы мөзү-шынар сиңниккен эш, шагдаа болгаш өңнүк, экер-эрес чеже милиция ажылдакчылары хай-халапка таваржып келчик. Харааданчыгдаа, хомуданчыг-даа-дыр. Өлүрүкчү чашпан тыртканн, арага ишкен болган.

1993 чылдың май 12-де Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак дугаары 249 чарлыы-биле Александр Кодуевич Чамыянны (өлген соонда) Тыва Республиканың ордени-биле шаннап үнелээн. Ол дээрге биче сеткилдиг, ажылынга бердинген шагдааларның эрес-дидим ажылын үнелээни болур.

Ол үеден бээр чыл санында Тыва Республиканың милиция ажылдакчылары болгаш Тываның оолдары, кыстары маадырлыы-биле мөчээн эжиниң чырык адын сактып, чыл санында спортчу мөөрейлерни эрттирери чаңчыл апарган.

Александр Кодуевич Чамыянның хөрек чуруу ИХК-ның эң көскү черинде камгалаттынган болгаш тайылбырлыг сөстер-биле бижип көргүстүнген булуң бар. Ону дежурный кезектиң ажылдакчылары минута санай хайгаарап турарлар.

ИЗИН ЧИДИРБЭЭН

Туран караа четпес ховулар, Тестиң шыныаазы карарып чыткан. Сериин салгын огланайнып, күскү тыныш Тес унунга чедип келген.

Берт-Даг сумузунуң участок төлээзи Валерий Борисович Сырат (ам милицияның капитаны) биле Алексей Иванович Тембирел (ам юстицияның улуг лейтенантызы) 1999 чылдың октябрь 28-те Артем Биче-оолдуң дыңнадыын алгаш-ла, моол-тыва кызыгаар заставазының уунче чорупкан. Бөлүк оолдарның кара изи...

Малчын кижиниң тускай мергежили бар. 6 баш инектиң, 2 баш чылгы малдың истерин чер кара-даа болза, чидирбээн. Моол мал-биле тыва малдың истери дөмей эвес, ылгалдыг.

Кызыгаар хайгааараар бедигээш суурга көстүп келген. Тыва кызыгаар бетинде 3 аттыг моол, а ийи чурт кызыгаарының аразында 6 моол бар болган. Дезип бар чыткан 3 аттыг моолду: "Турунар!" — деп команда берген, олар херекке албаан. Валерий Борисович Сырат сагындырыг адыышкынны кудай-дээрже "тог" кылган. Моолдар каттыжып алгаш, төп зонаже кире берген. Малчын Артем Биче-оол үүгле чаңгыс аът холга кирип алган.

Оор моолдар Валерий Сыраттың кастынын балыглаан, а Алексей Тембирел эжиниң машиназын башкарбышаан, малчынның сыр соо-биле чаныпкан.

Малчын Геннадий Санчаттың аалынга кожуунның кол эмчизин "дүрген дуза" салбырының автомашиназы чалап эккелген. Эмчи Чечена Григорьевна балыгланган милиция ажылдакчызынга дуза чедирип шыдапкан. Моолдарның октарының үүгле чаңгызы Валерий Борисович Сыратка деггени ол. Өске октар хайып ужуп турган.

Валерий Борисович Сырат ам-даа чоннуң амырдыжы дээш ажылдавышаан.

Моторк ТИРЧИН.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

ИЮЛЬ 4. ВТОРНИК. Янзы-бүрү ажыл-херектер эгелээринге чогумчалыг хүн. Баш дүгү таарарынга эки хүн. Аян-чорук кылырынга чогунгур.

ИЮЛЬ 5. СРЕДА. Янзы-бүрү ажыл-херектер эгелээринге чогумчалыг хүн.

ИЮЛЬ 6. ЧЕТВЕРГ. Дуган-хүрээ эргип, суг, чер ээлеринге өргүл кылырынга таарымчалыг хүн. Янзы-бүрү ажыл-херектер эгелээринге чогумчалыг хүн. Эм-дом ижип, эмненип эгелээринге таарымчалыг хүн. Баш дүгү таарарынга эки хүн. Аян-чорук кылырынга чогунгур.

ИЮЛЬ 7. ПЯТНИЦА. Баш дүгү таарарынга эки хүн.

ИЮЛЬ 8. СУББОТА. Аян-чорук кылырынга чогунгур.

АЖЫКТЫГ БОЛГАН

Кызылда № 1 школаның тос "д" класстың доозукчулары дыштанып хүннеринде найысылал чоогунуң арга-арыглыг, даг-даштыг, аржаан-сугларлыг девискээринге дыштанганнар. Аная эки байдалды ада-нелери белеткээн.

Ада-нелер болгаш доозукчулар Чүрек-Дөргүн аржаанының чоок-кавызынга автобустарлыг келгеннер.

— Бистер база доозукчулар бис — деп, ада-нелер баштактанып, элээди оолдары, кыстары-биле кады ынчан хондур дыштанган.

Ийи салгалдың — ада-нелериниң болгаш тоску класс доозукчулары эпнайыралдыг харылзаазы ынчан кажангызындандаа артык көзүлген. Ол дээрге хостуг селгүүстээшкин, чадаг маннажыышкын, одаг долгандыр омак-хөглүг чугаалажыышкыннар. Арыг агаар-бойдуска дыштанып алыышкын элээдилериниң, ада-нелериниң сагыжыны уттундурбас тураскаал болуп арткан.

— Кижиниң төлү дег эргим, энерелдиг эртине кайда боор. Турупсувуссадаа, эът-кеживис чуурулза-даа, магавыс ханды — деп, Кызылга келгеш, ада-нелер байырлажып чарылган.

Чайның ийи хүнү, бир хонуу ажы-төлге ынчаар эрткен. Иези кыдыынга, адазы артынга чорда уруглар омак-хөглүг болбайн канчаар.

Арапчор ОКСУР.

Бойдустуң хайыразы

Тыва чурту тоолзуг байлак. Ооң каас-чаражын көрүп магадаан аалчылар чанып чоруурда, йөрээл сөзүн сөңнеп база катап келирин аазап аттанырлар.

Тыва чурту Азий диптиң чип-чиге төвүнде турып турар. Ынчангаш-ла ындыг боор оң. Ооң делгем чиргилчинниг ховуларында аштавас, суксавас төв мал оттап чоруур. Бодувустуң хумагалал, камгалал чогувустан муң-муңу-биле шуужып чораан чараш аңнар—чээренниң когун үзүп алдывыс.

Тожунуң карак четпес эзим-каскактарында иен мал эдин, сүдүн, кежин, мыйызын кижилерге берип, ол черниң аңчыларының аңнап мунарда солуттунмас хөлгези болур. Хар курлактан эрттир чаапторга, ивиниң дуюглары төвениң ышкаш калбак болганындан харже ханы кирбес.

Мөңге мөңгилерлиг Мөңгүн-Тайганың эдектөринде чөпкүр дүктүг, кажаа-хорааа-даа хереглевес, оларга сиген-даа белеткевес эзди эзтсиг, сүдү хоюг сарлык мал чоргаар оттап чоруур.

Агым хөмнөринде, арыг хөлдөринде кандыг балык-байлаң чок дээр. Арга-арыгларында эм оттар, катчимис эгээртинмес кылдыр өзүп турар.

Бо чүүлгө Тываның мөңге ногаан кайгамчык үнүжү — пөш дугайында кыска-даа бол, көргенимни, билгенимни, номчаанымны бижип көрейн.

пөш

Дүжүттүг чылдарда эр улус тоорук калдар-кара сайлыг апарганда, эңдере каккаш, сайлааш, барбалап-савалап алыр турган. Кыштаглай бергенде, ол тооруунуң үрүүнүн шой пашка тараагылаштыр хооруптар. Хоора-хоора келирге, үрүннер дазыртканнып чарлып чаштаар, а чеми ак-сарыг өңнүг бооп ылгалып келир. Ону соотпайн тараа согаажынга соктап-ла турарга, үзү "чөкпээниң" кырынга үнүп келирге, ону хуунап, савалап алыр. Ооң-биле далган шыгыдып чиирге, тараа чочактааргa, чаак суу сайырааш турар. Тоорук үзү ишкен-чиген кижилерниң арын-шырайы додуккан хүрең апаар.

Бичиимде беш хире харлыг турган дырбандырар аарыгдан аарый берген мен. Шупту эзт-кежим чивирт кара балыг апарган. Авам, ачам кодурлаан-дыр деп турганын сактыр-дыр мен. Ол шагда эмчи-домчу бар эвес. Бир-ле хүн ачам арга киргеш, пөш чугу чыып эккелген. Ооң-биле бүткүр бодумну чааптарга, каш хонганда, кодурум эттинген. Кара балыглар хоорлуп дүжүп калган.

Үнүш-бойдус делегейинде пөш онза черни эзлеп турар. Ооң кижилерге берип турар байлак чажыттарының дыка хөйү ам-даа "шоочалыг" хевээр. Чүге пөштен кылган хуунарга сүт дек ажывазыл, чүге оортан аптара чазап алырга, ында шыгжаан идикхепке үзүк-ховаган дегбезил? Чүге чүгле пөш үнген арга-арыгга ымыраасээктиң ыйылааш үнү дынналбазыл? Ында агаар дээрге тынып мага ханмас арыг, арта амданныг кылдыр сагындырар.

Кижи көрүп чоруурга, төрелдер хүнүнде пөштүң мөңге ногаан будуктарын кам чокка сыккаш, куспак-куспаабиле хөөрлерде салып турар. Олар каш хонганда, чулуу төнгеш кургап, бок апаар. Чаа чыл чоокшулап орда хоорайның төп базаарынга, өске-даа черлерге садып турар шивижиктериниң нургулайы чойган, пөш болур. Олар база-да үезин келирге, бок контейнерлеринче октаттынар. Чылдын-на чеже чараш ыяштар узуткаттынып турарын бодап кээрге, чүрек саргып келир.

Тоорук сайының тургузуу дыка бедүүн. Быжа бергенде кара-калдар өңнүг, хевири боп-борбак эвес, арай шөйбексимээр болур. Сайын чуура дайнаптарга, белок, үс, крахмал-биле тергиин байлак үрүң чоруур. Бир килограмм тоорук сайында 6610 хире калория бар. Өске ыяштарныынга бодаарга, ол дээрге оранчок көвей чурагайлар-дыр.

Тоорук сайын үрүннеп чиирлериниң санынга, колдуунда аңнардан, хээкчилерден: киш, диниң, хөөрүк, күскелериниң дыка хөй хевирлери, куштардан кээрген боор. Оларның чиир чемининиң 93 хуузу тоорук сайындан тургустунган. Сыын, мыйгак, ак кодан, черлик хаван болгаш өске-даа аңнар тоорук сайындан ойталавас база бир чемижи болур.

Тыва улус ынак эжиниң кара чажын кедек черниң пөжүнге дөмейлеп, ырлажып чораан. Бо кайгамчык ыяш дириг амытаннарга чиир чемден аңгыда, чаглактаныр, хоргастаныр черни база берип турар.

Шаанда Россияга чылдын-на 200 муң тонна тоорук сайы белеткеп турган болза, ам ол көргүзүглер аргажок кудулаан. Тывага тоорукту тускай белеткеп чыгбайн, үүгле сонуургаанда чыып чораан. Арга-арыгларывыска өрт халавын болдурбайн, каш борбак тоорук дээш пөш ужурбайн, камныг-хумагалыг болур болзувусса, бистиң чииривиске чедер болгаш артар чүве-дир ийин.

Пөште кижиге херек чок чүве ховар. Ооң чымчак, бедик шынарлыг материалындан хөгжүм херекселдерин, кайгамчык чараш бажын-балгатка хереглээр эдилелдерни, янзы-бүрү карандаштарны бүдүрүп турар. Пөштүң чөвүрээзи безин ажыктыг. Алгы-кеш үлетпүрүнге хереглээр будуктарны, а будуундан мал ажылагыйынга ажыглаар витаминниг далганны үндүрүп турар. Скипидар, канифоль (игил, бызаанчы, скрипка чазының хылдарынга чаар), эфирлиг үс дээш өске-даа чүүлдерни хуулгаазын ыяш — пөштен ап турарын немеп каалы.

Тоорукту чедир бышпаанда дүжүрери боткадаа шүүдел, тайга-таңдыга-даа хоралыг. Езулуг четчип бышкан тоорук сайы дараазында өзүлде чаларын эртер: суг-чем, чылан-караа, быштак-чем, кегжир-сай, ак-сай, сарыгсай, калдар-сай, кара-сай.

Бышкан тооруктарны дүжүрери улуг хала чок. Пөштүң бажынче үне бергеш, унун силгиптер ийикпе азы узун эвес курусук-биле ооң будуктарынче улдаптарга-ла четчир. Ыяштың бажындан тооруктар соңнуг-мурнуг шүүргедеп бадып келир. Сөөлгү чылдарда тоорук сайын күрүнеге дужаап, садып-саара бергенде шыырак токпак-биле пөштүң унун улдап тургаш, дүжүрер апарган.

...Бистиң Тывага эрткен чылын бойдус хайыралы эгээртинмес: кат-чимис сывын угбас, тоорук пөштүң адаккы будуктарындан безин эгелеп үнген болган. Чер-чуртувустуң ынча хөй байлаан, кежиин чаңгыс күзүн кайын төду чыып шыдаар боор.

2000 чылдың чазынында, хар эрип калганда, тоорук чыыр сезон база катап эгелээн. Бо ажыл-агый тывылбас, акша-төгерик чегей үеде оран-таңдының хайыразы амыдыралга дөгүм болган.

Чүү-даа чүве уг-шиглиг, утка-дөстүг болур. Бойдус иевисти, бис ооң төлдери болганывыста, ыдыктап, камнап, хүндүлеп чоруулуңар!

Белек ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Тыва бижиктиң 70 чылынга

САЙЗЫРАЛДЫ АЛГАН

1929 чылдың март айда "Кызыл тараачын" солунга парлап дыңнатканы болза, Хемчик чурттут Лопсаң-Чиңмит деп кижи немец алфавитке үндезилеп, чаа тыва алфавитти чамдык өскерилгелер болгаш немелделер-биле тургускан дээн. Ынчалза-даа ол алфавит четпестерлиг болганындан амыдралга ажыглаттынмайн барганын эртемден Ю.А. Аранчынның "Тыва чоннуң социализмче төөгүлүг оруктары" деп номунда бижээн. Ындыг болзажок Лопсаң-Чиңмиттиң ады тыва бижикти тургузарынга төөгүлүг боон артар.

1929 чылдың октябрь 20-ден ноябрь 10-да Тыва Арат Республиканың Революстуг намының VII съездизи болган. Ол съездиге чурттуң амыдыралынга хамаарышкан элээн хөй айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Ол айтырыгларның аразында тыва национал бижик дугайында айтырыг чугула черни ээлеп турар. ССРЭ-ниң түрк дылдыг чоннарының латинчиткен бижииниң дуржулгазынга даянгаш, тыва бижиктің алфавидин болгаш бирги букварын тыва дылга чогаадып тургускан. Ол төлевилелди ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының дыл билиглериниң институду кичээнгейлиг өөренип көрген болгаш 1930 чылдың дөрт айда тыва бижиктің төлевилели бадылаттынган.

1930 чылдың июнь 28-те Тыва Арат Республиканың Чазаа күрүнеңи латинчиткен чаа түрк дылга үндезилээн алфавидин чорудар дугайында Угуулганы хүлээп алган.

Тыва бижикти чорударының тускай комиссиязын ТАР Төп Комитединиң Политбюрозу С.Тока, Т.Седип-оол, С.Бак-Көк, О.Шагдыр-Сурун болгаш А.А. Пальмбах составтыг кылдыр тургускан. Тыва бижикти чон ортузунга нептередип өөредир талазы-биле Күрүне комиссиязының ТАР ТК-ның секретары болгаш Культура яамызының сайыды С.Тока баштап турган болгаш бүгү кожууннарга, сумуларга бижик билбес чорукту узуткаар талазы-биле бөлгүмнерни, курстарны тургускулаан. Тыванын улуг назылыг чурттакчы чонун бижикке өөредири массалыы-биле эгелээн. Чөөн чүк улустарының коммунистиг университединиң эртемден башкызы Александр Адольфович Пальмбах тыва студентилерниң дузазы-биле тыва дылды өөренип турган болгаш тыва национал бижикти чогаадып тургузарының кол үндезилекчилериниң бирээзи. Чаа түрк дылга үндезилеп тургускан тыва национал бижикти чогаадып тургузар дугайында ТАР Чазааның Угуулгазын болгаш Тыва бижиктің алфавидин моол дыл кырынга үнүп турган "Үнэн" солуннуң арыннарынга парлап үндүрген.

ТАР Чазааның Угуулгазынга салдынган сорулга болгаш кыйгырыг мындыг кол угланышкынныг: "Тыванын бүгү улуг назылыг чурттакчы чону бижикке өөренген турар", "бижикти билбес болгаш бичии билир чорукту узуткаар", "бижикти өөренип алган кижи бодуңнуң кожаларыңны бижик өөренирнге дузала", "бижик билир кижи бүрүзү-ле ийи бижик билбес кижини бижикке өөрет!". Кожуннарга болгаш сумуларга тургустунгулаан бижик билбес чорукту узуткаарының болгаш бижик өөредилгезиниң талазы-биле курстары (ликпункт) канчаар-даа аажок улуг ажылды кылып чоруткан.

Бижик өөредилгезиниң үезинде чонга дыка-ла бергелер таваржып турган. Сайгылгаан чырыы, стол, сандай чок, ном-дептер, саазын, карандаш, будук, демир-үжүк болгаш өске-даа өөредилге херекселдери деп чүве шуут чок турган.

Саазын орнунга пөштен азы шивиден чуга кылдыр чазап, хоюглап каан, чижек-биле узуну 40, дооразы 25 сантиметр хире самбыра дээр ыяшты ажыглап турган. Ол чуга самбыраны баштай үсбиле чаггаш, бичии сиңирип кургаткаш, ооң кыындан хүл-биле чаггаш, ам шиш баштыг карандаш хире чиңге ыяш-биле үжүктерни бижип эгелээр. Бийир деп чүве бар, ам болза демир-үжүк (ручка) азы карандаш-ла ыйнаан. Бийирниң бажында хылын диниң азы чок болза, алак-таагы кудуруундан кылыр турган, чүге дээрге ол чымчак дуктүг, ол карандашты азы демир-үжүктү солуп турган. Беге деп чүве бар, будукка суп бижиттинер будук шилидир. Будуу кара азы кызыл-даа өңнүг болур. Бегебиле бижип каан бижик кончуг изиг хүнге-даа, өлшыкка, сугга-даа кирерге, белен балалбас, ол хевээр болур.

80 ажыг харлыг, хоочун башкы Буян Монгуш (ликпунктуга) "бижик билбес чорукту узуткаар пунктуга тыва национал бижик башкылап, та чеже кижи өөреттим ыйнаан" деп чугаалап органын каш-даа катап дыңнаан мен ийин. Сумулар, арбаннарга ааладар кезип кылаштап чорааш, үжүк-бижикке чон өөредириң кончуг-ла чымыштыг ажыл чүве дээр кижи. Бистиң база бир улуг назылыг өгбевис Куулар Шүүлейниң сактып чугаалааны: "Шаанда тыва бижик өөредип турда мен база бөлгүмге өөренип турдум. Ынчан Чыргакы сумузунга Монгуш Очур, шола ады Шөрте Очур, Ооржак Мөңге суглар бисти бижикке өөредип турду, саазын, карандаш деп чүве бар эвес, самбыра деп калбак ыяшка шиш баштыг ыяш-биле үжүктер бижиир. Өглерге, майгыннарга өөренир. Ынчан бистер амгы Чыргакы сумузунуң дужунда алаакка, ол алаакты Улаан-Булуң, амгызы-биле Дүвүренниг-Алаакка кезек казанак бажыңчыгаштарга, майгыннарга өөренип турдувус. Орта суму чери турду, суму даргазы Монгуш Доктугу аъш-чемни аалдардан, арбаннардан хуваап эккеп турду. Оон ыңай чайлаг школалары Улуг-Чыргакы өрү Дытчык-Хонаш аксынга майгыннарга-даа өөренип турган бис".

1935 чылда акым мени Шеми сумузунуң "Чайлаг" школазынга аътка ушкарып чедиргеш, тыва бижик өөренир бөлгүмге киирип каан. Бир чайын өглер чанынга өөренип олурувуста, "чиик-кара" дээр машина чүгүртүп келди, оортан Шеми сумузунуң нам үүрүнүң даргазы Мартан-оол Куулар-биле кады бир дарга дүшкеш, бистерже чоокшулап орда, олурган хөй улус шупту халчып келгеш мендилештилер. Ол танывазывыс бир дарга самбырада бижип алган үжүк-бижиивисти одуртур көргеш, аажок-ла мактады. Оон ол дарга бистерге конфеталар-даа үлеп берди. Чоруй барганда дыңнаарывыска, Кызыл хоорайдан келген Сат Чүрмет-Дажы деп улуг даргадыр дижир чораан.

1930-1941 чылдарда 10 чыл дургузунда тыва школалар көскү чедишкиннерни чедип алган. Школалар саны Тывага 7-ден 70 четкен, оларга өөренникчилериң саны 450-ден 4087 кижи апарган болгаш өөреникчилерни школаже хаара тудары 7,3 хуудан 55,4 хууга көвүдээн. Тыва сургуулдар Даг-Алтайның, Москваның, Ленинградтың, Улан-Удэниң дээди өөредилге черлерин чеднишкинниг дооскаш, Тываның бурунгаар хөгжүлдезинге улуг салыышкынны киирген. Хертек Анчима-Тока, Михаил Мендуме, Бай-Кара Долчаңмаа, Красный Сергей, Норбу Тамара, Ширшин Григорий болгаш өскелер-даа бар. Оон ыңай Аракчаа Кыргыс Тодааевич дээрзи, мен ону таныыр мен, Лопсаң-Чиңмиттиң чогаатканы тыва алфавидин моол дылдан очулдурган кижи ол боон турар. Езулуг-ла харын тыва национал бижиктиң чон ортузунга нептередикчилери турган ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунуң Даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оол, Чазак Даргазы Сат Чүрмет-Дажы болгаш өске-даа кем-буруу чок кижилер 1938 чылдар үезинде политиктиг шаажылаашкынга таварышкан.

Тыва бижик үезинден бээр ажылдап келген хоочун башкылар Григорий, Саара Канчыыр-оолдар, Санчы Василий, Санчы Ыңаа, Ховалыг Адышаа, Россия Федерациязының школаларының алдарлыг башкызы Сайн Билдин-Көк, Түлүш Оолак болгаш ооң соондагы салгалдың башкылары Демчик Демир-оол — химия, Түлүш Анатолий — төөгү, Куулар Кара-Кыс — биология, Монгуш Нина — математика, Чудак Ольга— физика эртемнерин башкылап, чоннуң уруг-дарын эртем-билигге өөредип, мөзүг-шынарлыг кижизидип чоруур. Ындыгларны хөйү-биле адап болур.

Бижикти билбес болгаш биче билир чорукту узуткаар талазы-биле ажыл ТАР-ның нам, Чазааның доктаамал кичээнгейиниң төвүнге турган. 1949 чылда чурттакчы чоннуң 90 хуузу бижик-билигни чедип алган. 1949-1951 чылларда 10862 бижик билбес болгаш 1945 бижикти бичии билир кижини өөредир кол сорулга салдынган. Улуг назылыг чонга букварьны парлап үндүрген, кыдыраш, демир-үжүк, карандашты үлеп берген, малчын коданнарже болгаш аалдарже культармейжилерни чоруткулаан, школа, клуб, номчулга бажыңнарының болгаш "кызыл өглерниң" бүрүзүнге бижик билбес чорукту узуткаар талазы-биле бөлгүмнерни тургускулаан. Номдептериң, солун, сеткүүлдүң үндүрүлгези тыва дыл кырынга көвүдээн. 1945 чылда "Тываның аныяктары", "Сылдысчыгаш", Чөөн-Хемчик кожууннуң "Ленинчи орук" солуну үнүп эгелээн.

Чогум-на бистер, эвээш санныг үндезин тыва чоннар, тыва үжүк-бижикке өөренип алгаш нам, Чазактың болгаш өске нация чоннарның деткимчезиниң ачызында бедик эртем культуралыг сайзырап орар чон апардывыс.

XXI векче кирип турарывыс 2000 чыл Тываның культура амыдыралынга уттундурбас төөгүлүг болуушкуннарның чылы боон артар. Латинчиткен тыва национал бижикти чогаадып тургусканындан бээр 70 чыл байырлалы, Тыва бижикти орус алфавитче шилчиткининден бээр 59 чылы, эртем комитедин тургусканындан бээр, Тыва Республиканың гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң, Төп күрүне архивиниң, Ном үндүрер черниң болгаш Национал библиотеканың мугур 70 харлап турар чылы.

Кара-Сал ООЛАК.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Бузурел-биле

ДЕТКИП КӨРҮҢЕР

Качык сумузу 6 чыл бурунгаар тургустунган. Чурттал бажыңнары, школа, эмнелге пунктузу туттунгулаан. Ынчалза-даа сумунуң амыдырал-чурттал газында хөй бергедээшкиннер туруп турар.

Амдыгаа чедир клуб, суму чагыргазының ажылдаар чери, башкылар бажыңы туттунмаан. Электри, доктаамал харылзаа, аргыжылга транспорту чогундан байдал улам нарыыдап турар. Чоннуң хөй кезии ажыл-агыйга хаара туттунмаанындан корум-чурум үрээшкиннери болгаш өске-даа чогумчалыг эвес үүлдер көвүдээн. Боо-моңгулуг моолдар чонну коргудуп тургаш, мал-маганын хөй катап хунаап келгининден чылгы малы сумуда шуут артпаан, инек малы чүгле хуу хамаатыларның коданнарында арткан. Хөй өг-бүлелер Нарынче дедир көшкүлээн. Бо байдал ам-даа уламчылап турар. Дээштиг хемчеглер албас болза, ол кайгамчык чурумалдыг болгаш байлак черивис ээн калыр дей берген. Моолдар бистиң ында чурттап турар чонувусту хоозурадып тургаш, ол черден үндүр кызарын күзеп турарлар. Бистиң талавыстан ону болдурбас дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр ужуруг бис.

Ынчангаш республиканың өске булуңнарында чурттап турар Качыкка төрүттүнген уруг-дарыы, күдээлери, кенээттери

2000 чылдың июль 15-те

Качыктың чонун, ында албан черлерин деткиир талазы-биле

МАРАФОН

организастаар деп дугурушканнар. Ук марафонга Качыктың чонунга буян-кежиин сөңнээрин күзээн чаагай сеткилдиг өске-даа кижилерни, яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларын чалап турар бис. Хөй удаа чоннуң негеп келгенин барымдаалааш, марафонга келген удуртукчуларның чон-биле ужуражылгаларын организастаары көрдүнген. Качыктың чонун деткип келген улуска эки дыштанып, аржаан-суглап алырынга арга база таваржып турар.

Качык сумузунуң чурттакчыларын, албан черлерин деткиир боор силер деп буян сеткилдиг бүгүле кижилерге бүзүреп турар бис.

Июль 15-те болур марафонну болгаш өске-даа хемчеглерни деткиир талазы-биле кожуун чагыргазының доктаалы үнген, оргкомитет ажылдап эгелээн.

ИЮЛЬ 1-ДЕН 15-КЕ чедир Эрзин кожуунга Качык СУМУЗУНУҢ ХҮННЕРИ чарлаттынган.

Качык округундан Төлээлекчилериң Эрзин кожуун хуралының депутады, Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының кежигүнү М. МАЙДЫР.

Баир-оол Соянович НУРЗАТ

РФКП рескомунуң кежигүнү, күш-ажылдың хоочуну Баир-оол Соянович Нурзат аар аарааныныңда соонда 2000 чылдың июль 1-де 63 харлап чорааш мөчээн.

Б.С. Нурзат 1938 чылдың февраль 5-те Тес-Хем кожуунуң Чыргаланды суурга төрүттүнген. Ортумак школаны дооскаш, Алтайның көдээ ажыл-агый институдунче өөренип киргеш, ону 1962 чылда дооскаш, инженер-механик деп мергежилди чедип алган. "Ак-Эрик" колхозка, "Сельхозтехниканың" районнар аразының Тес-Хем каттыжышкынынга кол инженер, Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының Күркөдээтеххайгааралының кол инженер-инспектору болуп ажылдаан. Кызылдың КПТУ-га ук училищениң директорунуң оралакчызы болбушаан башкылаан болгаш Профтехөөредилге эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы болуп элээн үр ажылдаан.

Б.С. Нурзат 1974 чылдың ноябрьда партийжи ажылче шилчээн, СЭКП обкомунуң инструктору, көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы болуп ажылдап турган. 1982 чылдың январьда СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга томуйлаткан, ол албан-дужаалга 1990 чылдың авгуска чедир ажылдаан болгаш районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге бодунуң салыышкынын киргген. Сөөлгү чылларда СЭКП обкомунуң организас-партийжи ажыл килдизиниң эргелекчизи, Тываның Монополияга-удур эргелелиниң кол специализи болуп ажылдаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 6-гы чыжыныңы депутады турган, ол ышкаш Б.С. Нурзат 1994-1998 чылларда — Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыжыныңы депутады, ооң Контроль комиссиязының даргазынга сонгуттурган турган. Бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын РФКП Тыва рескомунуң бирги секретары албан-хүлээлгезин күүседири-биле ол билдилиг холбаан.

Б.С. Нурзат ажылдаан бүгү-ле участоктарынга ажылдап тургаш, ажылынга ак сеткилдиин база харысалгалыын көргүзүп келген. Ханы билиглиг болгаш хүлээнген ажылынга принципиалдыг чоруубиле өскелерден ылгалып чораан. Ооң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазы "Хүндүткелдиң демдээ" орден болгаш медальдар-биле демдеглеттинген.

Эки специалист, партийжи дуржулгалыг ажылдакчы, ак сеткилдиг ишчи кижи болуп, Баир-оол Соянович бодунуң чонунга шынчы бараан болуп чораан. Ооң чаагай ажыл-херектери болгаш чырыткылыг овур-хевири бистиң чүректериске артар.

Белүк эштери.

Сөөлгү орукче 2000 чылдың июль 4-те 14.00 шакта Ленин кудумчузунда бажың 43, квартира 21-ден үндүрер.

РФКП Тыва рескому, Кызыл хооркому РФКА реском кежигүнү

Баир-оол Соянович НУРЗАТТЫҢ

аар аарааныныңда соонда 63 харлап чорааш мөчээнибиле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Таптай бастырган хайыраан шөлдер

ДОЗУП ӨӨРЕДИР...

Алды ай дээрге эң-не чымыштыг айларның бирээзи. Ынчан ногаа өстүрер, мал-маган чуур, кыргыыр, сиген, тараа, ногаа шөлдери суттарар, чайлаглаашкынче үнер. Чер биле мал ажылдыгларга хамааржыр ажыл-ла хөй. Оон ыңай чайгаар үнген сиген шөлдерин камнап, хумагалап алыры-биле аңаа чайгы үеде чүзүн-бүрүн мал-маган аймаа кадарбас, сүт-бараан болгаш шээр база хаван фермаларын орта тургуспас. Колхоз, совхоз үелериниң бо талазы-биле ажыктыг "алдын хоойлулары" тургускан. Олар, ыынап-ла, бодап көөрге, амыдыралга ханы утка-шынарлыг болуп турар. Ындыг турбуже, ылаңгыя бистиң Чадаана хоорайда хуу малдыг чурттакчы чону ол амыдыралчы хоойлуларны сагыйын турары хомудамчыг. Ол хоорайны долгандыр коллективтиг бүдүрүлгелер, совхозтар биле арат ажыл-агыйларының чөр-девискээрлери калбарган. Оларның ол черин чайгы үеде хуу кижилер хумагалаайн турар.

Маңаа бир тодаргай чижек болза, хоорайның үстүү талазында Алдан-Маадыр, Советская, Чүрмет-Дажы, Оросительная, Безымянная биле Лермонтов кудумчуларының чурттакчы чону боттарының хуу малын, ылаңгыя мыйыстыг бода малдарын, бот-боттарының аразында ээлчеглиг кадарып турбуже, ам чайгы шалыпчы айларның үезинде "Искра" коллективтиг бүдүрүлгениң чер-девискээри болур Доора-Буга, Дарган-Арыы, Кош-Дыт биле Хүрээ-Шыгынга улам хостуу-биле кадарары дендээн.

Бо ады кирген чайгаар үнген сиген шөлдериниң черлериниң чылдың-на хумагалал чок болуп келгени-биле аңаа чүзүн-бүрүн бок үнүштериниң, хову чашпаннарының үнери кежээлээн. Ховуга кадарып-кадарып, ооң соонда чайгаар үнген сиген шөлдеринге кээп кадарарга, ынчанмайн канчаар. Ооң көөлүнде малга чем белеткелиниң — сиген кезилдезиниң үези-даа келир. Ынчан бо чурттакчы чонну көөрге, харын-даа чаржынчыг. Сиген-ширбинл кезип алыр дээш биеэгиле мал кадарып турган черлеринге келгеш:

— Сигенниң үнгени тайыс-тыр, оон канчап сиген кезип алыр боор — дээш оон өске бир черге баргаш:

— Аа, бо черниң сигенинин чашпанныын! Орта таптыг сиген кезер чер чок ышкажыл, моң?! — дээш сиген баштаан өшкүлерле сиген шөлүнге ол-бо чүгүржүп туруп бээрлер. Аңаа кымнар буруулуг болганыл? Олар боттарыла ышкажыгай.

Ол хуу кижилерниң аразында кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги Дугар-оол Ондар, Чадааананың үлетпүр комбинадының ажылчыны Сержикей Болат, "Тыва" совхозтуң малчыны чолаачызы турган Александр Монгуш, Безымянная кудумчузундан Эртине Монгуш, "Тыва коммунэнергонуң" Чадаана салбырының ажылчыны Секош Сарыглар болгаш кымнарны чок дээр!

Малды дозуп өөредир чүве ыйнаан? Оларны доспайн, кара туразында салыпкаш, соондан анаа-ла кылаштап чоруурга, ындыг болбайн канчаар! Муңгаш арыгларга, ажык алаактарның шөлдеринге чеже инектер кадарар боор?! Ынчангаш ооңарны шеглеп көрүңер аа, хуу чурттакчылар!

Бо дугайында чөптүг доктаалды Чадаана суму чагыргазы биле Чадаана хоорай чагыргазы бир демниг болуп, чогуур үезинде хүлээп алыр боор дээрзинге идегеп каалыңар. Ол черлер дээрге оларның черлери ышкажыл?!

Сиген шөлдери дээрге боттарывыстың шөлдеривис ышкажыл! Ындыг болганда шыңгыы хемчеглер алыр үевис келбээн деп бе?

Алексей МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

Чайгы эштежилге

"ОКША"

Шаанда тыва улус МЧАЭ-те (мал, чер ажыл-агый эштежилгези) киирип, чер чарып, тараа тарып, боттарының мал-маганын азырап чоруган, үндүрүг төлөп, ооң ачызы-биле чурттап чорааннар. Ол үеде тываларының мал-маганы хөй турган. 1944 чылда ССРЭ-те катыжарда, тыва чоннуң саны 60 ажыг мун, ниитизи-биле үш сая малдыг турганнар. Кошкун чон болгаш үргүлүү 4-тен 6 чедир мал оттаар черлерни, одарын солуп чордулар. Төрел-дөргүл айы-биле чурттап келген. Арбан бүрүзү бир төрел белүк турдулар.

Ол бүгүнү сактып келгеш, Кызылда Улуг-Хемниң солагай талазында бөлүглежи берген кезек тываларның дачазы (чайлаа) бар деп чүвени дыңнаан, аңаа чеде бердим. Оларның чурттал газын сонуургап, каш хонар ужурга таварыштым. Дача дээрге латин сөс. Шаанда ССРЭ турда, ону ДСК (дачно-строительный кооператив) деп адап турган. Ам болза тыва дылывысче очулдуруп алыр болзувусса, чайлаг-тудуг эштежилгези деп адап болур.

Көдээге чамдык улусту дыңнаарга: "Хоорай улузунда кылыр чүве бар эвес, арага ижер дээнде дача баар бис дээш чоруй баар чоржук" деп турганын дыңнаан мен. Херек кырында ол ындыг эвес. Чер — кижиниң езулуг чемгерикчизи. Хар агар, час дүжер — бир дугаар базаарга көстүп келир чүве хылба болгай. Ону боттарывыс дузап, садып ап болур бис. Ооң соонда честек-кат, кызыл-кат эгелээр. Инек-караа безин доң турда-ла, чыый бээр. Оон варенье кылыр, кышкы үүжени белеткеп эгелээр. Дараазында айларда көк-кат, киш-кулаа дээш баар. Тос айдан он айга чедир чамдык кызылчылар тооруктаар.

АМ ЧАЙЛАГДА (дачада) улустуң амыдыралын көрээлиңер. Кайы хире чай чок ажылдаар ийик. Амыдырал-чурттал да дээш кызымак кижилер оон черле ыравас. Дүн-хүн чок ында турар. Ажылы улуг-даа, берге-даа.

Ам дугаары 12 туйлбу заводунуң ниитилелинде "ОКША" деп чер ажылагыйының эштежилгезинде хаара туттунган чайлагларның амыдырал-чурттал газын көрээлиңер. Ол эштежилге тургустунгандан бээр он үш чыл чеде берген. Ол үениң иштинде олар чүнү көрбеди дээр. Өөрүшкү, муңгаралды кады үлежип келген. "Кызыл-дустаан" эштерин безин үдеп каарлар. Аргаларга бижик билбес чорукту узуткаар талазы-биле бөлгүмнерни, курстарны тургускулаан. Тываның улуг назылыг чурттакчы чонун бижикке өөредири массалыы-биле эгелээн. Чөөн чүк улустарының коммунистиг университединиң эртемден башкызы Александр Адольфович Пальмбах тыва студентилериң дузазы-биле тыва дылды өөренип турган болгаш тыва национал бижикти чогаадып тургузарының кол үндезилекчилериниң бирээзи. Чаа түрк дылга үндезилеп тургускан тыва национал бижикти чогаадып тургузар дугайында ТАР Чазааның Угуулгазын болгаш Тыва бижиктің алфавидин моол дыл кырынга үнүп турган "Үнэн" солуннуң арыннарынга парлап үндүрген.

ТАР Чазааның Угуулгазынга салдынган сорулга болгаш кыйгырыг мындыг кол угланышкынныг: "Тываның бүгү улуг назылыг чурттакчы чону бижикке өөренген турар", "бижикти билбес болгаш бичии билир чорукту узуткаар", "бижикти өөренип алган кижи бодуңнуң кожаларыңны бижик өөренирнге дузала", "бижик билир кижи бүрүзү-ле ийи бижик билбес кижини бижикке өөрет!". Кожуннарга болгаш сумуларга тургустунгулаан бижик билбес чорукту узуткаарының болгаш бижик өөредилгезиниң талазы-биле курстары (ликпункт) канчаар-даа аажок улуг ажылтыр, машина садып алырын хорун турганын кончуг эки билир мен. Ол чорукка чамдык даргалар база таварышкылаан. Дачаны дүрген кылып алыр талазы-биле тудугга ажылдап турган даргалар шалыпкын турдулар. Олар та кандыг арга-биле кончуг дүрген материалдар тып ап турган чүве. Ажыы-биле чугаалаарга, күрүнени оорлап турдулар ыйнаан.

Чер ажыл-агый эштежилгезин кол удуртуп турар кижини Чуккай Орлович Ойдупаа дээр. Ону кым-даа соңгуп албаан. Бодунуң дузааргаан көргүзер, кады кожаларынга барып дузалажып, аргасүме кадып чеде бээр. Чолдаксымаар дурт-сынныг, дыдыраш кара баштыг, чуга арынныг, чүве чугаалаарда, каттырып чугаалаар кижини кожа-хелбээ улустары хүндүлээр.

ЭШТЕЖИЛГЕНИҢ ады шупту кижилериң фамилияларының эге үжүктериниң тургустунган. Ол хире үениң иштинде оларның хөй кезин чурттал га бажыңнарын, чунар-бажыңнарны, чаглактаныр сарайларны кылып алганнар. Дача бүрүзүнде албаннаар черлерлиг.

Неделяның алды хонуунда ажылдап каан соонда, чунар-бажыңнаар. Чунар бетинде ижер суксунун белеткеп алыр. Изиг сүттүг шайны хайындыргаш, салып алыр. Херээжен улус бир чунар-бажыңга, эр улус өскезинге чунарлар. Кактынар ширбижин баш удур белеткеп алыр.

Ол найыралдыг эштежилгеде кандыг-даа мергежилдиң кижилери бар. Агроном, эмчи, башкы, слесарь, тудугжу, мал эмчизи, зоотехник, харылзаачы, чолаачы, контролер-ревизор, харын-даа Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутады безин бар.

Кижи бүрүзүнүң ажылы күрүнеге хамааржыр чүве болганда, а чайлагның ооң үнер-үнмезин, ажаалда-тежээлдезин база хынап көөр. Үнүштериниң суггадынче кол кичээнгейни салыр. Демир-даа болза элей бээр чүве ыйнаан. Ол он ажыг чайлагның огородунуң техниктиг херекселдерин септээр, артык кезектер-биле солуур, өске эш-өөрүнге дуза чедирер кижилер бар. Мен көрүп турумда безин ийи кижи "Кама" моторларын тудуп алгаш кылаштажып келгеш, часкаш көргүстүлер. Бирээзи шуут өрттенип калган болган. Ону "рембыттехникага" дужаар, а бирээзиниң артык кезээ бар болду. Ону дораан кылып берди. Ол кижиниң өөрээнин чүге деннээр боор. Алдын холдуг кижилериң ында бары бо чижектен илдең-дир.

"Демниг саасхан төвө тудуп чиир" дээни ышкаш бо чер ажыл-агыйының эштежилгези ышкаш бир демниг болуру кончуг ажыктыг. Өске чайлаглар-да чурттап, ногаа өстүрүп турар кижилер бир демниг болуп, үстүнде бижээним эштежилгеден үлегер алыр боор деп күзелим илереттим.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ,
Кызыл хоорай.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91;
секретариат—3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 3699.
Чагыг 71.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазыбиле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.